Тувинская республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединин болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл август 8 среда № 181 (14381)

1925 чылда үндүрүлгүлүг

Өртээ 3 коп.

ҮЕНИҢ Медээлер

СУДАЛЫ

ДҮҮН

КӨЖҮП КИРИҢЕР

Кызыл району — чурттакчы чонунуң-даа талазы-биле республиканың база бир улуг дээн районнарының бирээзи.

Чүгле район төвү Каа-Хем суурда безин хөй аймаксөөк чон чурттап турар. Олар төрээн районунуң, суурунуң хөгжүлдези дээш хүн бүрү төлептиг үлүүн кирип келген. Ылаңгыя Каа-Хем суурнуң септелге-тудуг участогу Мир аттыг Культура ордузунуң даштында улуг, делгем спортзалдың тудуун кыска хуусаада тудуп дооскаш, ам шеверлекчилерге хүлээдип берген. Спортзалдың тудуунга 240 муң рубль шиңгээдип алдыган.

Районда тудугжу кооперативтер аразында калбарган чарышка «Х Улуг хурал» совхозтуң базазында тургустунган «Баян-Кол» тудугжу кооператив шылгарап турар. Владимир Сиринге удурткан коллектив мал кажааларын, хойжу коданнарга чуртталга бажыңнарын, чунар-бажыңнарны колдады тудуп турар.

Кооперативтиң бир чамдык кежигүннери Баян-Кол суурга чоокку үеде безин ийи чуртталга бажыңын ажыглалга киргген. 152 дөрбелчин метр шөлдүг 2 аал чурттаар бажыңга немештир база шак-ла ындыг хемчээлдиг, чүгле бо удаада 4 аал чурттаар бажың чап-чаа дужааттынган. Район девискээринде чаа туттунган бажыңнарның дүлгүүрлери аас-кежиктиг эолерин тыппышаан. Шак ынчаар, дүүн Сукпак суурга «Тыва суг тудуг» трестиң 5 дугаар КМК-зының тутканы ийи аал чурттаар бир чаа бажыңын күрүне комиссиязы «эки» демдекке хүлээп алган.

МОСКВА. Б. Н. ЕЛЬЦИНГЕ

Москва, РСФСР-ниң Дээди Соведи. Б. Н. Ельцинге. Кызыл. Тыва АССР-ниң Дээди Соведи. Ч.-Д. Б. Ондарга.

Мындыг адрестиг чагааны каш хонук бурунгаар «Алтай элеваторстрой» трестиң көжүп чоруур механизастаттынган отрядының «Тиилелге» совхозтуң төвү Кур-Чер суурда чуртталга тудугларында хаара туттунган бригадазының кежигүннери чоруткан. Бригадир И. И. Волошинбиле кады 13 кижиниң ат салганы чагаада айыттынган суурнуң аныяк-өскени тудугжу бригаданың ажылынга шаптыкты чедирип, амыр-дыш бербестей бергенин айтып турар. Чижээ, бригада кежигүннери орус чонга хамаарыштыр багай-сөстерни соглеп, тудуг херекселлерин үреп, чүүк дажыыр краннары сандан үндүрүп, дужаан четтикпээн бажыңнарның сонга шилдерин бузуп турар. «Ажыы-биле чугаалаарга, ажыл-ишти уламчылаарының аргалары үзүлген» деп чагаада бижээн. «140 олуттуг уруглар садының тудуу ара соксаан...».

Хомудал чагаада кирген фактыларны хылап, тодарадыры-биле Кур-Чер суурга Кызыл райкүүскомунуң даргазының оралакчызы Э. Х. Ооржак, иштики херектер килдизиниң начальнигиниң оралакчызы В. А. Смышляев олар баргаш келген. Чагаада бижээн фактыларның чаңгызыдаа бадыткаттынмаанын олар дүүн бистин корреспондентивиске дыңнаткан.

БӨГҮН

ААЛЧЫЛАРЫВЫС — ДАШТЫКЫ ЧАШТАР

Шагның чаагай үези — чайын республиканың чеже-чеже бичин чаштары мага хандыр дыштанып, ойнап-хөглеп албадылар дээр.

Чүгле Чагытай хөлдү дескиндир туруп турар пионер лагеринге үш сезон дургузунда нинтизи-биле 3 муң хире кызыл галстуктуглар дыштанган. Республиканың аңгы-аңгы булуңнарындан келген уругларны бүдүн чай дургузунда хүлээп ап келген «Орленок», «Байлак» пионер лагерьлерге үшкү дыштанылга сезону бөгүн — август 8-те доостур. А Чагытай, Терешкова аттыг лагерьлер соңнугмурнуг хагдынар.

Мырыңай чаа адаан ийи пионер лагерьлеринге сөөлгү найыралчы кежээ арай болгалак, одаг кывыскалак турда, база-ла бөгүн октаргайже орук иэзэн баштайгы херээжен космонавт Валентина Терешкованың адын эдилээн пионер лагеринге мага хандыр дыштанган моол пионерлер найысылал Кызылга экскурсиялап келирлер. Убса-Нур аймактың төвү Улангом хоорайдан, Хяргас (төөгүден алырга, бир шагда маңаа тывалар, кыргыстар чурттап чораан), Тес сумулардан келген 20 бичин пионерлерни башкылар Хүрэлбаатар, Батсух, очулдурукчу, өөреникчи Бэлэгмаа баштап чоруур. Даштыкы өөреникчилерни Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи, Н. Гастелло аттыг паркта оюн-тоглаа, хоорайның төөгүлүг черлери, кинотеатрлар манап турар.

ДААРТА

ТЫВА ДЫЛГА — «БАГАЙ» ДЕМДЕК

Күрүнеиң Кызылда педагогика институдунче кирериниң шылгалдалары барык доозулган.

Институтта 4 факультетке 300 ажыг кижи бирги курсчулар болуп кирген. А 60 кижи белеткел факультединиң доозукчулары. Мында бир чаа үүл бар. Белеткел факультединиң доозукчулары бо чылын мурнунда тургустунган чанчыл өзугаар шупту бирден-бирээ чоккка студентилер болуп кирбээн. Үстүнде алдан кижи дээрге-ле дээрелерниң дээрелери-дир. Бүдүн өөредилге чылының дургузунда чүгле «дыннап» эрткеннер база хөй. Тыва абитуриентлерниң хөй кезин тыва дылга кошкак билинин көргүскен. Тыва дылга бижимел ажыл бижээн 350 кижиниң 52-зинден өскези «ийи» демдек алган. Бо факт төрээн тыва дылывыстың башкылаашкынын экижидерин, кичээнгейге алырын биске сагындырып турар.

Бир солун үүл — келир өөредилге чылындан эгелеп институттун тыва дыл, литература факультединге кожахелбээ Моол Арат Республиканың Хубсугул, Баян-Өлгий, Кобду аймактарындан студентилер өөренип келир. Институттуң аңгы-аңгы факультеттериниң бирги курузунда бо чылын өөренип кирер студентилер барык четчелеттинген. Чүгле саналга техниказы-биле ажылдаар «физик-информатик» дээр чаа мергежил чедип алыры-биле баштайгы базымын сентябрь 1-де кылыр 25 ооллар, кыстарның ат, фамилиялары даарта август 9-та эртен барып билдинер.

Сүт-Хөлдүң Алдан-Маадыр делгемнеринде Маны-Чүрек дээр чингир ногаан чайлагларлыг хем бар. Ооң бажының бир адыры Элдиг-Кара-Сугга көвей чылгы, сарлыктар одарлаар. «Алдан-Маадыр» совхозтуң ол малын Деңгей-оол Ооржак каларып, хайгаарап турар.

Чылдар эртип-ле турар. Деңгей-оол Ооржактың кадарган малының баш саны немежип, улам-на өзүп келген. Ооң ог-бүлези мал ажылынга улуг сонуургаллыг улус. Ажы-төлү база малга ынак.

Эрткен чылын олар чүс башка онааштыр алырга, чүс кулуну менди алган. Бо чылын база ындыг бедик түннелдиг болганнар. Кулуннуг белер хемнер бажының делгем одарларынга чаптыла берген одарлап чоруур.

Оларның кадарган сарлыктары хем бажының кадыр черлериниче үнүп одарлаар. Сарлыктарның чүс бажынга онааштыр база чүс бызааны алганнар.

ЧУРУКТА: «Алдан-Маадыр» совхозтуң мурнакчы малчыны Деңгей-оол Ооржак.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

РСФСР-ниң Федеративтиг керээзиниң төлевилелиниң эң эки вариантызы дээш конкурс дугайында

РСФСР-ниң ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУН ЧАРЛЫЫ

1. РСФСР-ниң Федеративтиг керээзиниң төлевилелиниң эки вариантызы дээш ажык конкурсту чарлаар.

2. РСФСР-ниң Дээди Совединин Даргазының бирги оралакчызы Р. И. Хасбулатовтуң даргалаашкыны-биле конкурстуң жюризин тургузар.

3. Дараазында шаннаалдарны тургузар:

бирги шаннал (бир) — 5 муң рубль;

ийиги шаннал (ийи) — 3-3 муң рубль;

үшкү шаннал (үш) — 1-1 муң рубль;

мактал шаннаалдар — 5 муң рубль.

4. Конкурска материалдар чорудуп бээрнинг хуусаазын 1990 чылдың октябрь 15-ке чедир доктаадыр.

РСФСР-ниң Дээди Совединин Даргазы Б. ЕЛЬЦИН.

1990 чылдың август 6.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. С. Силаев август 4-те Россиянның виноград өстүрүкчүлери болгаш вино кылыкчылары-биле ужурашкан.

Бо адырларда сөөлгү чылдарда бүдүрүлге хемчээлиниң кончуг кудулаанны болгаш вино аймаанын шынарының баксырааны ужуражыышкынга демдеглеттинген. Виноград ажылагыйын катап тургузарының оруктарынга хамаарыштыр сонуургалдыг чугаа болган. Ылаңгыя виноград-вино комплекизиниң материал-техниктиг болгаш сан-хөө байдалын быжыглаар, ол адырны эргелеп башкарарын экижидер дугайында айтырыглар кичээнгейиниң төвүнге турган.

Кубаньның виноградчыларының болгаш вино кылыкчыларының Краснодар крайга виноград өстүрер болгаш вино база өске-даа продукциялар бүдүрер талазы-биле күрүне-кооператив концернин тургузар дугайында саналын РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели деткээн. Ол айтырыг талазы-биле тускай докталды белеткеп кылырын дааскан.

Россия Федерациязынга виноград ажыл-агыйын болгаш вино бүдүрүлгезин хөгжүдер дугайында докталды белеткээрин Министрлер Чөвүлели чогуур черлерге дааскан.

Малчынга сөс

КЫЗЫДЫП КӨРЕЙН

Эрткен кыштаглаашкынны хүр-менди эрттиргештин төрүүр 100 хойга онааштыр 98 хураганны камгалап ап, чоокта чаа болуп эрткен республика малчыннарының Наадымынга кириштим. Анаа киришкен эш-өөрлериң арга-дуржулгазын өөренип көргеш, бодумнуң хууда көргүзүүмге арай-ла хомудаксай бердим. Ынчангаштың 1991 чылда планымны бедиткеш, келир чылын болур Наадымны күш-ажылчы чедишкиннерлиг уткуур сорулганы салдым.

Бистиң районнуң девискээри бо чылын кааннаан. Үнүш-дүжүттүң үнгени хиреліг. Ынчалза-даа малчын кижи кыжын база-ла кааннаан эрткен чайга чарбыттынар эвес. Кыштаглаашкынга баш удур хөделгени-ле дээре. Бодум хуумда Чинге-Дыт деп черде мал чеми белеткеп тур мен. Хар чаап, соок дүшкүжеге чедир шимчейир болза, кыжын курлавырны кайын үзер.

Оолак СААЯ,
Каа-Хемде «Совет Тыва» совхозтуң малчыны.

ДҮЖҮДҮ ЧАВЫС-ДААА БОЛЗА

Кызыл районда «Х Улуг хурал» совхозтуң Булуң-Бажы хову-трактор бригадазында Анай-оол Оюн-оолга удурткан механизастаттынган звенонуң сигенчилери ниитивиң малына хереглээр хоолулуг мал чемнерин белеткеп алыр дээш бо хүннерде ажылды шапкынчыткан. 120 гектар черде тараан медениң бирги кезилдезинден сигенчилер 170 тонна сараттарны тургускан. Ол шөлдүң дүжүдүн сентябрьда ийи дугаар кезер. Ховунуң, хем эриниң алаак-оймактарында чайгаар үнген сигенни база чидириг чок ажаап алыры — бирги чергениң айтырыы.

— Эрткен чылдарга бодаарга, черле ынчаш тараадаа, сиген-даа дүжүду шоолуг эвес бооп турар ийин. Мырыңай-ла чамдык чылдарда дүжүт албайн турдувус. Алдан чылдарның эгезинде Булуң-Бажының ховуларына тараа культураларын, кукурузаны тарып, гектардан ынчан хөй дүжүттү ап турдувус. Элбек-ле турган. Кызыл-Чыраа, Оттук-Даштың чайгаар үнген сигенинин хөйүнден оялыктай кезип турган бис. Дүжүт ажаап албас, тараа өстүрбес апарганывыстың чылдагааны черниң эргижирээнинде деп бодаар мен. Баштайгы курукган черлерни шиңгээдип ап турувуста, андазын, сөөлзүредир культиваторлар-биле гектар-гектар девискээрлерни чардырып, аңгы-аңгы культураларны чашканывыстан черниң каъды, хөрзүнү үрелген. Хөрзүнү хат хадып каапкан. Агаарның сөөлгү чылдарда кааннап турары-биле суттатты чөптүг ажыглап шыдавайн турарывысты маңаа айтыр апаар. База бир чүүл — кижилерниң эз-харысалга чок болганында. Черни шын ажыглап билбейн, камхайыра чок чардырып каапканывыста-дыр ийин — деп, үжен ажыг чылдарда механизаторлап келген трактерист Деспижек Сендажы бодунуң бодалдарын ынчаар илеретти.

Бистиң чугаавысты дыңнап турган арга-дуржулгалыг трактерист, партия кежигүнү Санданчык Ширинноолдуң бодалы: «Агаар-бойдуска чарбыырывыскадаа хамык буруу боттарывыста. Арга-арыгны кезип каапкан-дыр бис. Кааннаашкынның чылдагааны ында. Тарылганы орайтадыр чорудуп турарывыс — шүшпеңнер чорукта. Техникавыс белен эвес, септелгеге база-ла хилис үени эрттирип келир бис. Каш чылдар бурунгаар час дүжерге, хар дүне када эрип каар турду. Майның эге хүннеринде кызыл-даван буга-сумуннарын сүзүп турган, хол-биле сугтарып турдувус. Ам-даа суттатты шыв эвес ажыглап турар бис. Ынчангаш хар суун мөөннеп, булуктадыры чугула».

Звенонуң турлаа Булуң-Бажында бригада төвүнде туруп турар. Сигенчилерниң ажылдаарына, дыштанырына таарымчалыг байдалдарны ниити чуртталга бажыңында тургускан. Амданныг, чаагай аъш-чемни повар Ная Дөтпес-оол белеткеп турарын механизаторлар мактап чугаалажыр.

Техникага хереглээр кывар-чаар материалдарны доскаарларда куткаш белеткеп каан. Ону тускайжыдып херимнээн. Күскү үеде тараа ажаалдазынга ажылдадыр «Енисей» маркалыг ийи комбайнны, саван прессткечизин септээш, беленниң шутумунда тургускан. Сиген кезилдезинде МТЗ-80 марканың үш, ЮМЗ Т-25 марканың ийи-ийи трактору болгаш сигенни кезер, бөлөр, сараттаар агрегаттар бо хүннерде ажылдап турар. Сигенчилер бо чылын 350 тоннаны белеткээр планныг.

Шыкта 60 гектарның чайгаар үнген сигенин сиген кестирер тракторларның башкарыкчылары Санданчык Ширинноол, Деспижек Сендажы, Игорь Хунажык кестирип дооскаш, Оттук-Даштa ажылын уламчылай берди. Сиген бөлүкчүлери Александр, Салим Демир-Хая алашкылар, Василий Артына, Валерий Чолдак олар тудумдаа сиген арттырбайн бөлүп бээрге, тракторист Борис Шойнуу хөпээннерни тергеге чудүрүп, сараат салыр черже сөөртүп аппарды. Ийи-үш хонуктан ук девискээрниң сигенин кезип дооскаштың олар Дарган-Хаага барып ажылдаар. Хамык ажыл адакталып, алаак кыдыныңы сигени чедир үнүп келирге, ажылды алаак кылыы оймактарга доозар. Бар арга-нурлавырдарны ажыглап турган олар планны долу күүседип алырынга идеген турар.

Вячеслав МОНГУШ.

Солуннарга үнген материалдарга хамаарыштыр

ТЫВАНЫ КАНЧААР КӨРГҮЗҮП ТУРАРЫЛ?

Сөөлгү үеде бистиң төп-даа парлалгада, чамдык крайларыңыр болгаш областарның солуннарында-даа Тыва дугайында дүвүренчиг үүлдер үнүп турар апарган. Ол ышкаш Төп телевиденнеге, Бүгү-эвилел радиозунга база «алдаржаан» бис.

Бистиң республикада болуп турар үүлдериниң дугайында солуннарга ынчаар бижип, кем-херек үүлгеднишкиннинг уржуундан ынчаар «алдаржып» турарывыс дээш кижиниң, ылаңгыя тыва кижиниң, сагыш-сеткилинге дыка-ла аарышкылыг сорбу тыптып келир. Бодум хуумда ниитизи-биле парлалга органнарынга барык чээрби хире чыл ажылдап келген мен, ооң он бежин «Шын» солун редакциязынга эрттирдим. Бо чылдарның дургузунда төп парлалгага Тыва дугайында хөй үүлдерни номчуп келген мен, чедишкиннерни демдеглээн медээлер дээш өөрүп чордум, четпестерни шүгүмчүлеп каан боорга, хомудап чордум. Ынчалза-даа эрткен чылдарда, шыны херек, төп парлалгага үнген үүлдер колдуунда боттуг, алыс шынны айыткан болур турган. Оон аңгыда, Совет чуртунда аныяк совет республикага деткимче көргүскен үүлдер база эвээш эвес үнүп, кижиниң хамааты сагыш-сеткилин аажок көдүрер чораан.

Бо чылдан эгелеп, тодаргайлаарга, чайдан эгелеп соңгаар парлалганың арыннарын «тудуп чий» берген бис. Баштайгы коңга кайызы-даа июль 4-те үнген «Известия» болгаш «Труд» солуннарга эткен. Ол үүлдерни «Шынга» очулдуруп чарлаан бис. Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң харыысалгалыг ажылдакчыларының тайылбыры-даа үнген болгай. Ынчангаш, аңаа бо удаада доктааваас мен.

Мээң баарымда август 3-те үнген «Комсомольская правда» чыдыр. Үүлдүң эгези безин кижини девиседиптер: «Өлүм туманныга келир». Ол эгени «Чурттуң картазында база бир изиг точка тыптып келген» деп бичин эге-биле бадыткан каан. Республиканың чонунга билдингир апарган Хову-Аксынга, Элегеске болуушкуннарны хөй-ле сөстер ажыглап тургаш, чаңгыс талалап көргүзүп каан. Милиция ажылдакчыларының демдеглелериниң одуруглар бүзүренчиг эвес. Ол дугайында, бир эвес, шынап-ла, ындыг болза, тус черниң парлалгазы үүге билбезил? деп айтырыг тургустунуп келир. Ук ажылдакчылар ындыг-мындыг болду деп кайы-даа журналиске келбээн болгай.

Кызыл хоорайга тускайжыттынган отряд кирген соонда кем-херек үүлгеднишкини 7 катап кызырылган дээн база бадыткал чок. ОМОН шериглерин үадүрер дугайында чугаалар чоруп турары шын, чүге дээрге олар боттары база эки талазын көргүспейн тургулаам үүлдер бар, а ол дугайын «Комсомолка» ыыттавайн барган.

Ук солунда үүлдүң автору үндезин чок хоп-кочу чугааларны база факт кылдыр ажыглап турганы илдең. Чижек кылдыр Тыва АССР-ниң иштики херектер министриниң бирги оралакчызы П. Бадюновту долгаага алган дугайында үндезин чок «дидир-дидирин» кирип алганын көрээли. Ол дээрге журналистиң фактыларны черле чедир ылавылап албайн бижээнниң кол бадыткалдарының бирээзи.

Ук солун үнген соонда ийи хонганда үнген «Правданы» база көрээли. СЭТА-ның корреспондентизи В. Даниленко «Правда» солунга тускай чоруткан. Үүлдүң бичин эгезин «Тодаргайы-биле» деп айыткан. А номчуй бээрге база тодаргай чүве чок: шуут эгезиндеп тура шын эвес үүлдер бижиттинген. Элегеске кым-даа улус судун шиндер дивээн, элээди оолдар бажыңнар соңгаларынче частыр үүлдерлиг шилдер октаваан, пистолеттер-биле боолаваан. Судттырганнарны күш ажылтан хостаар дээш кым-даа оралдашпаан. «Правданың» бижин турары-биле алырга Тыва АССР-ниң прокурору С. Зотов, үстүнде ады кирген министриниң оралакчызы П. Бадюнов (солунга В. Бадюнов кылдыр үнген), юстиция министри Ю. Стал-оол, РСФСР-ниң ИХМ-ниң ниитиниң корум-чурумунуң камгалалыңың талазы-биле Кол эргелелиниң начальниги генерал-майор В. Хафтолин оларны элээн каш шак дургузунда үндүрбейн тудуп турган болуп турар. Ол база шын эвес, оон туржук «Правда» Тывага чүгле орус дылдыг кижилериниң айыыл чок чоруунга магадылал тургустунмаан деп дорту-биле бижип, байдалды, шынап-ла, тодаргайы-биле чырытпааны хомуданчыг-дыр.

Тыва дугайында бистин кожавыс Красноярск крайның кол солуну «Красноярский рабочий» чаңгыс эвес удаа бижип келген. Ол бижиирде биске билдингир фактыларны аңгы-аңгы кылдыр көргүзүп, база-ла чүгле орус дылдыг кижилерге берге, тывалар оларны үндүр сывырып турар деп чонну бүзүреирин оралдажып келген. А Кемеровода аныяктарның «Комсомолец Кузбасса» солунунда үнген үүл ону номчаан кижилериниң кылыын хайындырган. Бодум хуумда ону өөн биле, кызып-кызып турган чогаадып бижээн материал дээрден өске сөс тыппас кижи болдум. Ындыг бужар нүгүл парлаткан автор та чүнү чедип алыр бодаан чүве, билбедим. Эгезинде автор Тызага часкаар чайын өөскүп турган өртөрни кирген. Тайга-даскыл хып турар, а тываларда ону өөрүп кижи чок, национаддар аразының өртүн өөскүдери-биле ойлежип турар дээн хевирлиг бодалдар-биле эгелээн. Автовокзалга бир кижини бижектеп өлүрүп каар, аңаа турган кижилер өлүрүкчүнү хостап алыр дээш шагдааже шуражып турган деп кара нүгүлдү автор кирген. Ындыг факт шуут турбаан чүве-дир. Тыва оолдарның хевирдүрзүүнден бээр сурааш, орус сөстерни канчаар шын эвес адаарындан бээр кочулап каан. Ол кочулаарда арта база чогаадыпкан: тыва кижи, кайы хире-даа орус дылды чегей билир болза, кажан-даа «русский девушка», «Пааэия» дивес.

Тыва кижиниң сеткилинге кончуг хомуданчыг, аар дээр чүве — автор О. Липчинскаяның тыва малчын өгбүлелерин дорамчылааны. Өөренген эртем-класы чок, 10-15 ажы төлду төрүп алган, олары рахит деп аарыглап когараан чоруур дээни. Оон аңгыда, тываларны бруцеллёзтан, дизентериядан (кыжык аарыы), туберкулезтуң ажык хевириниден база аарып турар деп нүгүлдээн.

Ниитизи-биле ук материалды номчуп орарга, черле бичин-даа шынга үүлдежир чүве чок. Тываның девискээринден, тываларның саныдан эгелээш даан бодап каан саанар кирген.

Төп-даа, чер-черлериниң-даа парлалгазында үнүп турар бо үүлдер мени демир-ужук сегирип алырынче мынчаар албадапты. Арыг шынны бижип каар болза, ол чеже-даа ажыг болза, кым-даа четтирдим дээр болгай, а кажан хөлүн эрттир хөөредип, чаңгыс талалай көрүп чүве бижиирге, сеткилге хомуданчыг-дыр.

Ол-даа ындыг ыйнаан, бижээн сөсту балаар арга бар эвес, сөглээн сөсту катап дозуп алыр эвес, тыва чонга удур калбарган бо кампания бистн бодандырар ужурлуг. Шыңгыы бодандырар. Бистиң кижи бүрүзүнүң бодал чокка кылыптып болгу деп эпчок үүлдери мындыг меге шуугаазынга чемиш апаар деп чүвени утпайн, шупту шүгдүпер ужурлуг бис. Бодувустун чурумувусту, ажылывыска хамаарылгавысты ылавылаар ужурлуг бис.

Дангыт ЧЫДЫМ.
ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

Коммунист, ооң ажыл-херээ

ПЛАН ДЭЭРГЕ НОРМА ЭВЕС-ТИР

Ак-Туругнуң чигир ногаан шынаазында люцерна чаагай үнген дээрзн, ону механизатор Санаа Эрес-оол кестирип турда, илдең болду. Тракторнуң ийниде быжыглаан чидиг өнстериң ап октаан «дүжүдү» узун-узун дүргектер бооп чыдып каап чорду.

Ону кестирген Санаа Эрес-оолдуң звенозу тонна-тонна сарааттарны тургускан. Чарыштың тинлекчилери кылдыр санааш, шаннап-мактаан-даа.

Бо хоочун механизаторнуң чоогунга аныяк тракторист Хүргүл-оол база медени кестирип чоруп турду. Куртай берген мал чемин Лайбың Намнай школачы оглу Буян Намнай-биле демнежип бөлдүрдүлер. Адашкыларның тракторлары үреличишки-даа ч'к. Сигенинн чаагайы аажок, дырбаштарны дораан дола бээр.

— Бир мун дерт чүе ажыг тонна сигенни белеткээрин чоокку хүннерде тодаар хүдүлүг бөлүп алыр мен. Мен өскелерниң ларның хоочуну (ЧУРУКТА) Санаа Эрес-оол тракторуундан дужүп келгеш, биске дыннатты.

Мурнакчы звенону Ак-Туругнун оон өске-даа шөлдеринде ажыл-ишк манай берген. Медезин баштай кескен ыынааны катап сугтара берген. Ийи дугаар дужүттү бо айның ортан үезинде кээп кезер, сарааттаарлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Республиканың малчыннар Наадымынга киржир өргени чедип алыр база аная күш-ажылчы чедишкиннерлиг ужуражыр дээш, ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң малчыннары бо чылдың бирги чартыында шалыпчы ажылдаан түңнелинде, багай эвес көргүзүглерни чедип аганын агроүлепүр ажылдакчыларының профэвилел райкомунуң даргазы Дамба Иргит меңээ чугаалап олурду.

Шээр малды, ылаңгыя хойну колдады өстүрүп, оон эвээш эвес орулганы ап турарын билир мен, ынчангаш хойжуларның ортузунда чарышка кым шылгараанын сонуургай бердим.

— Чаа-ла ийи дугаар чыл хой кадарын турар аныяк малчын Радион Успун совхозтуң чемпиону болган. Төрүүр чүс баш хойга онааштыр 102 хураганны менди доруктурган. Бо көргүзүг районда тергини эки болган. Ниитизи-биле дөрт хойжу ындыг көргүзүгүү чедип алган — деп, ол харыылады.

— Ол хойжуларның кайы-бирээзиниң ажыл-ижи, амыдыралы-биле таныжып болур арга турар ирги бе? — деп айтырдым.

— ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң малчыннарының наадымы (июль 14-те) болур, орта Радион чедип келир—диди.

Ол хүн Мугур-Аксының стадионун байырлал шинчи киир каастаан, таалаңчыг тыва аялгалар кайы ырактан-на дыннаып турду.

Совхозтуң ажыл-ишчилерк, район төвүнүң ажылчы чону ында хөйү-биле чыылган.

Наадымны совхоз директору С. Х. Мөңгүш ажыткаш, кол зоотехник Хомушку Эрес-оолга сөс берген. Эрткен ажыл-агый чылында болгаш 1990 чылдың бирги чартыында совхозтуң малчыннары канчаар ажылдаанынга ханы анализти ол кылган. Өг-бүле, аренда, бригада керээлерин нептередип турарындан совхозтуң көргүзүглери экижип орар, ынчангаш орулгалыг ажылдап турар. Мурнакчыларның саны көвүдээн, оларның аттарын адаан, бир дугаарында Успуңнуң ады кирди. Хереглээн малчынным келген ирги бе, азы чай чок болган ирги бе деп бодап, шаңналдар эгелээрин четтиклейн манап ор мен.

Мээң манап органымны билген чүве дег, шаңналмакталды эгеледи. Хойжу Радион Донгакович Успун деп ат стадионга чаңгыланып үндү. Кезек када шыпшыңы барган. Удаааанда чээрби ажып, үжен хар чоокшулай берген хире назылыг, хүрере берген арынныг, ортумак сынныг аныяк эр президиум столунче углапты... Совхозтуң чемпиону-биле таныжылгам ынчаар эгелээн, аная ужуражыр аргалыг болдум.

— Мергежилим чолаачы кижи болгай мен, аная тос чыл ажылдааш, эвээш эвес чүүктерни сөөртүм — деп, ол бодунуң допчу намдарын таныштырды.

Радион совхозтуң дээре чолаачыларының бирээзи турган. Техникага камналгалыг, ажыл-иш дээнде кызымак, бергелерге торулбас кижи.

— Механизатор, чолаачы кижи чүге хой кадара сердиң? — деп айтырдым.

— Мээң ада-ием Мөңгүн-Тайганың шаандан түра малчыннары улус, оларның соон салган, үлегерин эдерип, эки ажылдаар күзел-чүткүл меңээ төрүттүнген чүве, ынчангаш хойжулай бердим.

— Чолаачының болгаш хойжунуң чымыштыг ажылхерээн элээн биле бергендир силер, бо ийи мергежилдиң кайызын берге деп бодаар сен, Радион? — деп сонуургадым.

— Хойжулаары берге-дир, ындыг-даа болза, кара чажымдан тура мал аразынга өзүп-доругуп, оон продуктуларын ижип, кедиг келген кижи болгаш, малчыннаары меңээ эргим болгаш хүндүлүг-дүр. Ажыл чеже-даа берге болза, ону чүткүлдүг, тура-соруктуг, бергелерге торулбас кижи кылып шыдаар. Чүгле ажылдаар херек, өскээртен дуза херек чок — диди.

Аныяк хойжунуң бо өөстеринден алырга, бодунуң шилип алган херээнге сагышсеткилинден бердинген дээрзн кымга-даа билдингир боор. Шынап-ла, ындыг болгай. Кым-на бодунга дааскан ажыл-херекке бердинген, ол дээш сагыш човаап чоруур болдур, оон көргүзүглери эки болур. Ону амыдырал боду бадыткаан.

Радионнуң адазы Донгак Делгерович Успун Мөңгүн-Тайганың сураглыг малчыны, оон үре-түңнелдиг ажылчорудулгазын бедиин-биле үнелеп көргеш, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны деп хүндүлүг атты тывыскан. Ол атка ёзулуг-ла төлептиг кижи. Оглу Радионну хой ажылынга ада-нези чаңчыктырып, хандыкшылды өөреткен, байлак дуржулгазын дамчыдып берген, ам-даа боттуг деткимче, дузаны оглунга чедирип чоруурлар. Мал ажылынга улуг ада-дуржулгалыг ада-незиниң сүмелерин Радион, оон падайы Ая кичээнгейлиг дынап, ону шиңгээдип алгаш, ажылынга, амыдыралынга ажыглап чоруурлар. Ынчангаш олар үүгле ийи чыл ажылдаан-даа болза, эки көргүзүглерни чедип алган.

Хойжулап эгелээни баштайгы чылында 378 төрүүр хоюндан ол хире хураганны менди доруктурган, тодаргайлаарга, төрүүр чүс баштан-на үүстү алган. Совхозтуң ажыл-агый планын ёзугаар алырга, төрүүр чүс баш хойдан-на 83 хураганны менди доруктургаш, хүлээдир ужурлуг. Бердинген планныг онаалда дээрге ажыл-ишчи кижи бүрүзүнге кызыгаары ол эвес, ону улам көвүдедир дээш ажылдаар хүлээлгелиг бис деп хойжу чугаалап олурду. Моон алгаш көөрге, хойжу үүгле планын күүседип алыр дээш ажылдап чоруур эвес, эң-не эки көргүзүглүг болуру-биле шалыпчы ажылдап турар-дыр. Оон ачызында малчыннаан ийи дугаар чылында үүс баш төрүүр хойдан 102 азы 374 хураганны менди доруктургаш, совхозтуң чемпиону болган. Дүк кыргып алырының даалгазын ажыр боттандырган.

Аныяк хойжу өг-бүле баштайгы чылындан эгелээш, шак мындыг эки көргүзүглерни канчаар чедип ап турарыл, оон чажыды чүдел? Бо айтырыгны тодарадып алыры-биле хойжу-биле болгаш өске-даа эштер-биле чугаалашкан мен.

Бо аныяк хойжуну коммунист даргалар-даа, эшөөрү-даа мактаар чорду. Дорту-биле чугаалаарга, күш-ажылга ынак, эрестиг кежээ кижи-дир. Бодунга онаашкан ажыл-херээ дээш дүн-хүн чок сагыш човаап чоруур. Ылаңгыя шээр малды өстүрериниң ажаап-тежээриниң бүгү чажыттарын ол дуржулгалыг кадарчылардан дудак чок билир. Оон уламындан чайгы, күскү үелерде хоюн семиртип алыры-биле одарларын каш удаа солуур чаңчылдыг. Амгы үеде хойжу Хиндиктиг-Хөлде чайлаглап турар, оон одары делгем, суг-суттаттыг, ынчангаш хойларының деңгилдези эки болуп турар. Мал чемнерин белеткеп алырын чугулага көөр хойжу болду. Малчыннаан чылындан эгелээш сес тонна эки шынарлыг сигенин боду белеткеп ап келген. Өске мал чемнерин, дусту совхозтан бижидип алгаш, сөөртүп алыр. Хойларының, хураганнарының одарын, суттадын шын таарыштырарынче, ажаалдазын, чемгерилгезин экиживеринче Радион ургулчу салып, оларны боттандырып тура, зооветеринарлыг негелделерни сагып келген. Черле ынчаш бодунга быжыглаан кодан хоюнуң баш санын өстүрер, төлүн менди доруктурар, продуктулуг чоруун бедидер дээш ол доктаамал сагыш салып турары эки түңнелдерлиг болган. Баштайгы чедишкиннерге ол меңээргенмейн турар, ону улам-на көвүдедир сорулганы салган ажылдап турар.

— Партияның ат-алдарын, төлүн көдүрери коммунист кижи бүрүзүнүң чедишкининг ажылындан, амыдыралга төлептиг чоруундан хамаржыр деп билир мен. Ындыг болганда партия кежигүнү кижи болганымда даандырган ажыл-херекти негелдезинге чедир кылыр дээш шыдаар шаам-биле тургжур мен. Эки ажылдаары дээрге-ле тодуг-догаа чурттаары-дыр — деп, хойжу чугаалаар болду.

Шынап-ла, бо мурнакчы хойжу бай-шыырак чурттап чоруур. Өг-бүленің, бажың-балгадының дериг-херекселдери, боттарының, дөрт уругларының идик-хеви четчири-биле бар, хуузунда мал-маганныг, чиик машиналыг.

Успун Радион ышкаш бодунун херээнге бердинген коммунистер турда, ажылиш бүдүүгүр болбайн канчаар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

АРЕНДА: КЕРЭЭ ЧАРАРЫНЫҢ ЧУРУМУ БОЛГАШ НЕГЕЛДЕЛЕРИ

Бистин республиканың ажыл-агыйларында аренданы элээн калбаа-биле ажыглап эгелей берген. Ынчалза-даа оон алыс утказы чүл, керээге чүлерни киирерил, эт-хөренгини, чепсек-херекселди арендага (хөлезиге) берген коллективтиң (совхозтуң) база ону алган кижиниң (бригаданың, звенонуң) хүлээлгезн чүл, чаргы-маргылдаа үнүп келзе канчаарыл, дээн ышкаш айтырыгларны номчукчулар редакциядан бо-ла айтыра бээр. Арендаже кирер дээрге, бистн өөретпес-тир деп-даа чагаалар кээп турар. Чижээ, «Мөген-Бүрен» совхозтуң № 4 бригадазының малчыннары ындыг уткалыг чагааны редакцияже чоруткан.

Моон соңгаар «Аренда: айтырыглар болгаш харыылар» деп эге-биле «Шын» солунга бөлүк материалдарны парлаар бис. Оон эгезн бо. Ынчангаш ажыл-агыйны эргелеп башкарарының бо идегелдиг аргазының дугайында айтырыларга харыылар аренда талазы-биле улуска өөредиг болур ужурлуг.

1. Аренда керээзин ким чарар артык эргелигил?

Аренда керээзин бригадалар, фермалар, ажыл-агыйның иштинде кооперативтер коллективтери, звенолар, совхозтуң ажылчыннарының өг-бүлелери дирекция-биле чарып алыр эргелиг.

Оон аңгыда, совхозтарда ажылдавайн турарлар-даа арендаторлар бооп болур. Керээни коллективтиң муриундан азы бот-тускайлан-даа назы-хар четкен кижи ат салып, чарып ап болур.

Аренданың кол-ла керээ, негелдези болза, продукцияның бот-үнезин чиигедип турган, ону көвүдедири, шынарын экижидери. Аренда талазы-биле керээ чарарда, конкурсту база чарлап болур, чижээ, 100 хойдан 90 хураган алыр дээри биле 80-ни камгалап дужаары аңгы болгай. Ол ышкаш арендага алганы 100 гектар тараа шөлүнден 1 гектарга онааштыр 14 центнер биле 16-ныы ылгалы база бар. Ындыг үүлдерни өөренип көөр апаар. Конкурс деп үүл ол.

2. Керээге ким, канчаар ат салырыл?

Аная, бир талазында, совхозтуң директору, а өске талазында, бригадир азы звенонуң удуртукчузу ат салыр. Бир эвес звенонуң улузу эвээш—5 чедир кижи болза, олар шуптузу ат салыр. Керээге ат салган соонда, ол юридиктиг (хоойлу) талазы-биле күштүг болу бээр. Ону ким-даа бадылавас (чамдык ажыл-агыйларда көөрге профком даргазы бадылап, ат салган болур, ол шын эвес.)

3. Аренда керээзин кайы хире хуусаалыг кылдыр чарып ап болурул?

Маная чаңгыс аай харыы турбас. Бир эвес чер болза, 50 чыл дургузунда-даа чарып ап болур. А мал болза, чижээ, төрүүр хойну үүгле ол төрүүр ужурлуг чылдарында чарып алыр апаар. Семиртир малды база хуусаазын барымдаалаар. Фермага саар инекти база ол саар ужурлуг чылдарында чарып алганы дээре. Ол үеде малдың назы-хары улгадыры-биле продукциязы база эвээжээр, ынчангаш керээниң негелделери чыл санында-ла дөмей эвес боору билдингир. Чижээ, хойнуң эң-не төлүгү болур үеэн 3—4 дугаар төрүүр чылдары болгай. А чер ажылынга 5 чыл хуусаалыг кылдыр чарып алгалы дээре.

4. Керээни чарарда киирер кол айтырыглар кандыгыл?

Керээ дээрге юридиктиг документ дидивис. Өскээр чугаалаарга, оон бир негелдези күүсеттинмейн барган болза, ону тудуп алгаш, судка чедир чаргылдажыр апаар.

Аная кирер үүлдер: чер болза оон хемчээли, кайда турары, база арендага берип турары, өске-даа дериг-херекселдер, арык-канал-даа база аная кирер. А мал ажылынга одарлар, оон хемчээли, кажаа-хораа, чурттага бажыңы, чагылар, трансформатор, чунар-бажың (бир эвес ону совхозтуп берген болза); оларның хөлезинин ылап-ла айтыр.

Продукцияны сайгарарының хемчээли, хуусаазы, өртек-үнези болгаш чуруму; планда көрдүнгенинден артыкка алган продукцияны садып саарарының чуруму; үрезинни, немишчидилгени, аныяк малды, мал чемин садып алырынга, септелгеге, транспорттуң хөлезинин база өске-даа ачы-дуза дээш төлевирге чээли бээриниң чуруму, оон хемчээли; материал-техниктиг хандырылганы организастаары; аренда хөлезини төлээриниң, өскедаа төлевирлериниң хуусаазы болгаш хемчээли; керээ чарган ийи таланың бот-бодунуң хүлээп алганы негелделерин күүсетпээни дээш харыысалгазы кандыг болуру:

карылгалыг ийикле азы эвээш орулгалыг бригадаларны, фермаларны, салбырларны, звеноларны арендаже киирерде, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедиериниң, карылгалыг чоруун үзуткаарының талазы-биле хемчегларни база айтыр. Керээниң негелделериниң талазы-биле айтырыгны кайызынга-даа ажыктыг кылдыр эки туразы-биле шинтпирлеп, дутуржур.

5. Нормативтиг көргүзүглер

Өртектерни болгаш аренда хөлезинин керээге айтып турар үеде чазыгларның уржуундан арендаторларга артык акша төлээр чорук практикага элээн хөй таваржып турар. Ынчангаш эң ылаңгыя аренда керээзи-биле ажылдааныың баштайгы чылында материалдыг чарыгдалдарны база продуктулуг чоруктуң херек кырында деннелин тодаргайы-биле хандыр сайгарып үндүрүп алыр ужурлуг. Ол таварылгада немей азы үндүр бижир (эң ылаңгыя мал чемин) чоруктар турбас. Ынчангаш керээни чарарда, нормативтиг көргүзүглерге даяныр. Чижээ, чамдык районнарда симменталь уксаалыг инектен бир чылда ортумаа-биле 1500—1800 килограмм суттуг саан ап турар болгай. А херек кырында ол ындыг уксаалыг инек оон хөй суттуг бээр ужурлуг. Чартык нарын дуктүг хойдан ынча дуктү алыр деп шуут-ла нормалыг болур. Тараа культуралары база ындыг: гектардан ынча центнерни ылап-ла алыр ужурлуг ол үрезинниң эртемге үндезининг шынарын барымдаалаа.

Санаашкыннарны дараазында ийи кезээ (вариантызы) турар:

1) соолгу 3—5 чылдарның дургузунда ажыл-агыйда продукцияның ниити көргүзүү (сүт, дүк, хураган, тараа, ногаа, сиген);

2) нормативтиг көргүзүглерге үндезилээр. Дүжүттү тодарадырда, чылдар аайы-биле агаар-бойдустуң байдалын, ажыглап турган үрезининиң шынары болгаш хемчээли, агротехниканың деннели, хөрзүннүң шынар байдалы, техника-биле хандырылга болгаш өске-даа үүлдерни, эң ылаңгыя суттатты барымдаалаар. Оларны санап көргеш, оон дүжүттү бедидериниң аргазын, чижээ, суттатты, чемишчидилгени ажыглаарын шуут-ла негелде ёзугаар көөр апаар.

Фермага, бригадага, звенога бир инектен сүт саарының нормазы, быжаа алыры, дүк, аңай, хураган алырының нормазын доктаадыр. Ону мал чеминиң шынарын, барын, уксааны, дериг-херекселдер-биле хандырылга — бо үүлдерни барымдаалаар. База-ла мурнакчы аргаларны, эки дуржулганы өөренип көөр.

6. Өртек-үненің шынын канчаар тыварыл?

Ол өртектерниң шынын хынаарда, мурнунда 3—5 чыл дургузунда ажыл төлевири кандыг турганыл, оон-биле арендаторнуң ам алгы дег орулганын деннептер.

7. Керээни өскертириниң, күш чок болдурарының чуруму

Ону кылырда кайы-даа тала дугуржур. Арендатор кижи инвалид апарган азы пенсияже үнген, мөчээн болза, ынчан керээ күш чок болу бээр. Ынчалза-даа арендага алган үүлдерни уксаа салган дамчыдын берген, чижээ арендатор кижи ол бүгүнү оглунга азы уруунга дамчыдып берген тазарылгада, керээ күштүг болур. Оон аңгыда, арендага алган үүлдер (чер, малмаган) айыыл-халапка таварышканда, база керээ күш чок апаар.

Мындыг база таварылга турар: кайы-бир тала керээниң негелделерин доктаамал күүсетпейн келгенде, ону арбитраж көөр, а арендатор кижи черни, малды бодунуң кара туразы-биле ажыглаар болза (негелдеге дүүштүр эвес таварылгада), арендатор кижи черни, малды, дериг-херекселдерни, одар-белчиирни үрегден ажыглаар болза база аренда хөлезинин чылдагаан чонка 6 ай дургузунда төлевейн баар болза, ынчан база-ла арбитражка киирер.

ЭКИ БОЛДУ, ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Ийе, сүмележир, дугуржур. Ынчангаш бо чылдың малчыннар Наадымының талазы-биле солунга чамдыктарны бодалдарын, саналдарын бижээнин номчудум. Ынчангаш бодумнуң бодалымны база бижинийн. Наадым — тыва чоннуң улуг байырлалы. Маная бистиң совхозтарывыс ажыл-кшчи шинчизин көргүзүп, ярмаркага эки-ле киришкилер.

Оон-биле чергелештир улуг четпестер барын чугаалаар, орта бадыткал кылдыр мыкдыг үүлдерни киирер бодай-дыр мен. Улус аажок хөй болган. Бир-тээ,малчыннарны чалаан болганда, олар үүнү хереглээрил деп үүлдү өөренип көөр турган. Столовааларга сүттүг шай чок болду. Малчыннарның, черле улгады берген назылыг тыва кижилериң эң-не ынак сукуну ол болгай. Оода чигирлиг кара шай безин көзүлбеди.

Наадымга келгеннериң бир кол сорулгазы, садыг-магазинге бавры, ынчангаш чамдыктар элээн хөй акшалыг келгени билдингир. Тааржыр бараанларын хөйнү саткан болза аар деп бодап турдум. Байырлал шагында хостуг үеде келген чон чалгаарап турган. Дараазында чылын бо үүлдерни угаан бодаары чүтүл.

Тава-Самбуу САРЫГЛАР.

Барыын-Хемчик

ОЛАР ДЕГ БОЛЗА

Бо хүннерде Биче-оол Бай-Караевич аалында чок. Кызыл-Чыраада сигеннеп турар. Чылдың-на 30 тоннадан эвээш эвести уруг-дарыы-биле демнежип турган, бөлүп, сарааттан алыр чаңчылдыг малчын. Кижи черле ындыг: таныырын сураглап, оон канчаар ажылдан, чурттап чоруурун сонуургаар, айтырар. Малчыннар Наадымын таварыштыр республиканың малчыннарының социалистиг чарыжының тинлекчилерин солуннарга парлапкан соонда, шаандан тура таныырым-билирим Биче-оол Сенди-Хуурактың адын база хөй улустуң адының аразындан аралап көрдүм. Тып алдым. Өөрдүм. Оон өг-бүлези «Чүсчү-малчын звено» клубтуң кежигүннери. Хуралсуглаага санал-оналын чугаалаптар кижи. Чүге дизе, оон ажылы түңнелдиг, ажылынга кызымак болгаш дуржулгалыг.

Б. Сенди-Хуурак мурнунда «Х Улуг хурал» совхозтуң инженери-даа турду. Машина-тракторну мунуп, ой-шаанда үзеп, чаары дег, мал-маганын база оттуг, суглуг черлерже кадарып семиртири чугула дээрзин ыяк билир. Татьяна Кенденовна биле Биче-оол Бай-Караевич ам «Х Улуг хурал» совхозта он ажыг чыл дургудупда өшкү кадарып келгеннер. Түңнели эки. Бир чылын 100 өшкүден 124 анайны база камгалап алганнар. Өг-бүле чиик машиналыг. Амгы үеде мал кадарып мунар аъды-даа совхозтуң, районнуң белектери-дир.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

Эскертинмес иштиң кижилери

КАРА ХАЛАТТЫГЛАР

Бистер кажанда-даа кудумчуларга кылаштажыр чорааш, ону ким аштап, арыглап турар ирги деп айтырыгны боттарывыска салбас бис. Эртен эрте дашкаар үнүп кээрге, кудумчу арыг боорга, ону аштаар кижи кайызы ирги деп-даа айтырбас бис. Ол черле ындыг, арыг чыдар ужурлуг деп бодаар бис.

Мээң чугаалашкан улузум бир ыяк кырганнар болду. Бо-ла чорааш оларның-биле чаңгыс эвес удаа хөөрештим. Баштайгы амыдырал-чурттаргазын чугаалаарга мындыг.

Ынчан 1923 чыл. Тыва Арат Республикага болган национал-хосталгалыг революцияның үш чыл болган оюн демдеглеп турда. Улуг-Хемнин Эйлиг-Хемге Дамдынчап Кыргыстың өг-бүлезинге чаа кижи немешмеи. Оон алын Хуурак деп адап алганнар.

Оолдун боду бүдүштүг болуп өзүп келген. Чеди харлыында сну алазы күш-ажылга өөредип, кадыырны, айыгны тутсуп сиген кезеңге өөредип каан. Бичиизинден тура, күш-ажылга өөренген болгаш ам-даа чаңчылын салбаан.

50 чылдарның эгезинде Тывага колхоз тургузуушкуну улам хөгжөн. Хуурак Дамдынчапович Кыргыс Бии-Хем районнуң «Кызыл тараачын» колхозунга ажылдай берген. Малчыннаары баштай берге болбайн аан. Ынчан колхоз даргазы турган Федор Васильевич Астафьев мал чемин четчир шаа-биле белеткежип берип турган. Кыргыстың көргүзүглери чылдан чылче экижип эгелээн. Хойдан хураганны алыр хүлээлгезин каш чыл улаштыр көргүскен. Чайгы үелерде малын семинртпишаан, сиген-ширбилин боду белеткеп алыр апарган. Ажылды дакпырлап кылыр деп үвени бичиизинден тура эскерген болгаш, холу дыңзыг балдыр быжыг болуп турарының хереченин бадыткаан.

Чаңгыс черде ажылдап турар орус, тыва эш-өөрү хүндүлээр апарган. Ажыы-биле чугаалаарга, «Кызыл тараачының» колхозчулары — интернационалчылар. Ынчангаш бот-боттарының өг-лериниге үнчүп-киржир, чаңгыс дүлүм эштти безин үлежип чип келгеннер. Ол чаңчыл ам-даа хевээр арткан.

Хой ажылының соонда, ак халат кедип алгаш, колхоз совхоз апарганда саанчылап кирген. Республикада баштайгы эр саанчы болган. Хуурак Дамдынчапович хуунарын туткаш, инек аразынче базып кириптерге, инектери пат таныыр болгаш, баштай мени саг дээзиг соондан көрүп, кылаштап эгелээр. Мөге-шыырак салаалар-биле инек саарга, көргүзүглери эки болбайн канчаар. Эки дээн саанчыларның одуруунга кирип, совхозтуң болгаш районнуң иштинге шаңнал-макталга чедип, харын-даа саалда талазы-биле республикага эки түңнелдерни чедип ап турган. Үр үениң иштинде көдээ ажыл-агыйга үре-түңнелдиг ажылдааны дээш Хуурак Дамдынчапович Кыргыска Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны деп атты тывыскан.

Х. Д. Кыргыс үүгле күш-ажылы-биле алдаржып турган эвес, а бодунуң уран талантызын болгаш спортка хандыкшылын база илереткен. Ол хөөмейлеп, сыгыртты бээрге безин районнуң ажыл-ишчилери ону сценага катап-катап адыш часкаашкыннары-биле уткуур турган. Ол 1967 чылда Тыванын бөлүк артистери-биле кады Новосибирскиге болгаш Москва хоорайларга бодунуң хөөмей, сыгыды-биле ол хоорайларның чурттакчы чонун кайгаткан.

Оон спортчу талантызын бии-хемчилер кайгаан. 50-60 чылдарда Бии-Хем районнуң мөгези турган. Районнуң каш дакпыр чемпиону. Кызылга Бии-Хемден келир кара чаңгыс мөге ол. Оон-биле кады хүрежип чораан өөрлери бо: Комбу, Сүүр-оол, Доруг-оол, Самыйлык. Хаш алгыдан даараан содактыг кижи ол үеде үүгле Кыргыс турган. Х. Д. Кыргыс республикага шүглүп көрбээн-даа болза, шаңналдыг черлерге черле чедер. Барыын-Хемчиктиң мөгези Кришан-биле таваржы бергеш, ол орус мөгевин холунуң шыыраан кайгаан. Бодунуң эзт-ханы оон дулаа чок-даа болза, дыка левидевээн. Бар аргаларын ажыглаа турза-даа, октадыпканынга ам-даа хомудап олурар.

Оон күш-ажылга, спортка болгаш уран үүлге чедиишкиннерин кады чурттап олурар ажы Елизавета Бора-Хөөевна Кыргыс үлежип келген. Күш-ажылга, уран үүлге, спортка чазыг чок үүлдерни ие кижи үргүлчү сүмелеп чораан. Сагыш човангыр ажын, өөнүүн Хуурак үргүлчү хүндүлеп чоруур. Ол чугаа кадында, бо кижи эвес болза деп каап олурар.

Өг-бүле үш оолду, үш кысты өөредип, кижизиткен. Олар база ада-иезин ышкаш, улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адыларында ажылдап чоруурлар. Ада-иезин ажыт-өлүнге чоргаарланыр.

Мындыг күш-ажылдың хоочуннары ам Кызыл хоорайда чурттап, амыдыралдың өске талазын көрүп, хоорайның чаагайжыдылгазынга боттарының үлүг-хуузун киирип чоруурлар. Инек саан кедер ак халаттарын кудумчуларны арыгсилиг тударының демдээ кара халаттар-биле солаан. Хоорайга келгеш, аная олурар эвес, ажылдап өөренип калган чаңын салбаннар.

Елизавета Бора-Хөөевна биле Хуурак Дамдынчапович Кыргыстар Кызылдың дугаары бир бажың эргелелинде 13 чыл ажылдап турарлар. Оларның күш-ажылын администрация каш удаа шаңнап, мактаан. Боттары негелделиг болгаш айтырыгны дорт тургузар. Оларның аштап, арыглап турар участогу арыг. Первомайская болгаш Дружба кудумчуларында бок төгер черлери кезээде арыг-силиг. Оларга сагындырыг безин берип көрбээн. Бо талазы-биле эки өөстерни ук участоктуң даргазы Октябрь Кыргысович Шивит-оол чугаалап олурар.

Эскертинмес иштиң мындыг кижилери-биле чоок чугаалажып, таныжа бээрге, кижиниң сеткилиниге өөрүнчүг-дүр. Оларның-биле кожа турупкан кудумчу аштап, чоннуң оруун арыглап, хоорайның чаагайжыдылгазынга үлүг-хуузун киирип турган ышкаш кижиге сагындырар.

Кызыл-оол ТАБУРАК.

Чайгы дыштанылгада

Юрий КОСАРЬКОВТУҢ тырттырган фотозу.

ОБЩЕЖИТИЕ, ОБЩЕЖИТИЕ...

ОЛ ДУГАЙЫНДА ШАГААН-АРЫГДАН КЭЭП ТУРАР ХОМУДАЛДЫГ ЧАГААЛАРГА ХАМААРЫШТЫР

Шагаан-Арыг хоорайдан «Шын» солуннуң редакциязына эң хөй чагаа-хомудал «Шагаан-Арыг тудуг» трестиң беш каът общежитиезиниң чурттакчыларындан кээп турар. Аңгы-аңгы-даа бооп алгаш, бөлүглежип-даа алгаш бижип-ле турар. Сөөлүнде келген коллективтиг чагаадан каш одуругну маңаа киирип көрээли.

«Трест общежитиезинде дыка берге байдалда чурттап ор бис. Маңаа чурттаарыныңөртээ хөлүн эттир улуг, кухнязы чок ийи комнатаныңөртээ 37 рубль чеде бээрдир. Чылдагааның тып чадашкан бис. Общежитиебиле тудуш столовая турар чер бар. Ол 2-3 чыл дургузунда столовая эвес, кедергей улуг туалет апарган. Ооң чыт-бузунга бичии ургуларывыс аарып, боттарывыс безин шыдашпайн тур бис.

Депутат апарыксаан кижилер бисти дыка-ла агитастап, хөй аазаашкыннар кылып чоруп турду. Оларывыс ам кайыл? Мандат апкаш, бисти уттупканнар. СЭКП Улуг-Хем райкомунуң, райкүүскомнуң даргалары база бистиң амыдыралывысты кээп сонуургавас-тыр».

Шак мындыг кээргенчиг уткалыг чагаа-дыр бо. Бо общежитиеде 5, 10, 100-даа эвес, 400 ажыг кижи чурттап орар болгай.

Ынча көвей кижи чыылган черге, чагаада бижип турары ышкаш, даргалар-даа, депутаттар-даа барбайн турары шын чүве болза. «Кижилер-биле тустузунда ажыл» дугайында кандыг чугаа турар боор? «Чоп-биле сырый холбаалыг» дээн чижектиг домактар анаа хоозун сөстер ышкажыл!

Бо-ла темага хамаарышкан чагааларны тудуп алгаш, «Шагаан-Арыг тудуг» трестиң ынчаардагы удуртукчузу Георгий Лаэвке чаңгыс эвес удаа чедип турдум. Даргаларның аксынын эңдек, тымчаа аайлыг эвес, ол менээ мынчаар харыылаан:

— Беш каът общежитиеде чурттап орар кижилерниң берге байдалын билип орар бис. Кандыг-бир хемчээн алыр бис. Бодум хүүмда амгы үеде общежитиелер тударынга шуут удур кижи мен. Ооң орнунга чуртталга бажыңнары тудар херек. Ындыг угланыышкын-биле ажылдаар-даа апаар бис».

Даргa ынча деп орбуже, база бир беш каът общежитиени туттуруп эгелеп каан. Бөгүн ында ажыл хайныышкынныг чоруп турар. Аас-сөс-биле ажыл-херектиң сыр дедир болурунуң херечизи бо ышкажыл. Каш чыл болгаш ам база бир 400 кижиниң чагаа-хомудалдары ол-бо инстанцияларже шуужүп эгелээр эвеспе. Өскээр чугаалаарга, даартагы хомудалдарны бөгүн-не баш удур курлавырлап орар-дыр бис. Олар чокта амыдырал каас-шиниин чидириптер-даа чүве ышкаш аан.

Чурттакчылар моон мурнунда чагааларынга ЖЭУ даргазы Идея Облаттың каржы-хажагайының дугайын база бижип турган. Шагаан-Арыг хоорайга штукатур-маляр бооп ол чедип келгеш, кыска үе дургузунда үш өрөөлдиг квартира алгаш, ЖЭУ начальниги апарган. Амгы үеде Идея Петровна чурттап орган квартиразын 2 чыл дургузунда бодунга быжыглааш, Тывадан начальник эрге-дужаалдыг үнүп чоруткан. Ооң орнунда сантехниктер бригадири турган Михаил Гамбарян ажылдай берген.

Трест-даа удуртукчулары солчурга, ЖЭУ-даа даргалары өскерлирге, общежитиеде чурттап орар кижилерге оон чиик апарбазын амыдырал көргүскен.

— Общежитиеде чурттап орар кижилерниң өрөөл дээш төлевири көлүн эттир аар эвес бе, Степанида Кирилловна? — деп, трестиң кол бухгалтери С. Лошкаревадан айтырдым.

— Ону аар, чиик деп шыдавас мен, чүге дээрге ниити күрүне өртектери-дир — деп, ол харыылады. — Бүзүревес болзунарза, ССРЭниң Тудуг министерствозунуң 1983 чылдың июль айда үндүрген инструкциязы бо чыдыр, көрүп таныжыңар.

Кижилериниң күзели, сагыжы, шыдаар шаа-биле эвес, инструкция ёзугаар чуртталга деп чүве ол ыйнаан.

ЖЭУ-нуң кол бухгалтери Светлана Николаевна Козулинага келгеш, айда 42 рубль төлеп орар ажылчыныңсанажылгазын кылып бээрин диледим. Ол дээрге КМК-20-ниң тудугжузу Сергей Чолдак-кыс-тыр. Ооң өөнүн ишти Альбина эмнелгеде база бөдүүн ажылчын. Өг-бүлезиниң составы 8 кижи. Светлана Николаевна самбыныңа шыккыладып-ла эгеледи. Чолдак-кыстар 30 дөрбелчин метр шөлдүг ийи өрөөл эжелеп орар. Бир дөрбелчин метр чуртталга шөлүнүң ортээ 13,2 көпеек. Ону 30-ге көвүдедирге, **3 рубль 96 көпеек.** Чаңгыс дөрбелчин метр шөлдүң одалгазының ортээ 10 көпеек. Ында база **3 рубль** немежин келди. Ийи өрөөлде ийи розетканың ортээ 12 рубль, беш лампочканың бирөөзиниң-не айда ортээ 95 көпеек, ынчангаш электриниң ниити ортээ **16 рубль 75 көпеекке** душтү. Соок суг дээш бир кижиге онааштыр айда 90 көпеек төлээр, өг-бүле 8 кижиден тургустунган болганда база бир **7 рубль 20 көпеек** немешти. Канализация ортээ **1 рубль 82 көпеек**, бок дээш **1 рубль 60 көпеек**, изиг суг ортээ дээш **8 рубль** немешти. Шак мынчаар санап кээрге, ниитизи-биле **42 рубль 27 көпеек.**

Ам эвээш составтыг өг-бүлелерни ап көрөөли. Чечена Шыыраптар 3 кижи бар. Айла 33 рубль төлеп орар. Олег Хертектиң өг-бүлези 2 кижиден тургустунган, база-ла 33 хире рубль төлээр. Чүге ындыгыл? Артык чуртталга шөлү эжелээни дээш бир дөрбелчин метр шөл бүрүзүнүң ортээн 3 катап көвүдеди төлээр чүве бооп-тур.

Үстүнде адаанывыс өг-бүлелериниң дөгерезинде электри санакчылары чок. Ам садикте ажылдап турар Варвара Кыргыстың байдалыбиле танышын көрөөли. Ооң өг-бүлези 5 кижи. Ийи өрөөлде чурттап орар. Электри санакчызын салдыртын алган. Айда 23 рубль төлеп орар. Мүн-не чүгээр. Ынчалза-даа дөмей-ле хөй-дүр, чүге дээрге ол ацгы квартирада эвес, общежитиеде чурттап орар болгай.

Электри санакчылары төлевирни бичии чиигедип болуру шын, ынчалза-даа мындыг элдеп үүл бар: квартираларда чурттап орар каът бажыңнарда улус бир киловатт-шак дээш 2 көпеек төлээр, а бо общежитениң чурттакчылары — 4 көпеек. Ону дөстеп кээрге, харыы мындыг болур. Общежитениң чурттакчылары аъш-чемни ниити кухняга белеткээр ужурлуг. Чаңгыс эгиннге ийи кошкар бажы сыныышпас турда, чаңгыс кухняга 6-7 өг ээзи канчап эптежирил? Ынчангаш өг-бүлелер аъш-чемни боттарының өрөөлдериндe белеткеп турар. Бир эвес улуг туалет апарган столовая ажылдап турган болза, үүгээр турар ийик.

Мында бир орун местозунуң бот-үнези 20 рубль 60 көпеекке онаажыл турар. Бир айда 4 рубль 70 көпеек төлеп турар бот кижилер база бар. Оларның төлеп турар акшазы-биле орун местозунуң бот-үнезиниң ылгалын оларның организациялары чедир төлеп берип турар. Үүгле ындыг ажылдакчылары дээш сагыш човаар организацияларның саны хоорайда дыка эвээш.

Кижи бодап орарга, общежитие дээрге, кижилериң түр када чурттаар чери ышкажыл. А Шагаан-Арыг хоорайның общежитиелеринде 5-10 чыл чедир чурттап орар улустар бар. Ужуру болза, маңаа чаңгыс общежитие туткаш, оон үүгле чуртталга бажыңнарын тудар турган. Херек кырында трестиң общежитиелериниң саны он ашкан. Ам база беш каът общежитие туттунуп турар деп үстүнде чугаалаан болгай мен.

Редакцияга Шагаан-Арыг общежитиелериндeн кээп турар хомудалдыг чагаалар дээрге, шинтпирлеттинмээн азы соора шинтпирлеттинген социал айтырыглар-дыр. Сергей Чолдак-кыс ышкаш хөй ажы-төлдүг кижилериниң общежитиелерге чурттаар кандыг-даа барымдаазы чок, олар аңгы квартираларга чурттаар эргелиг. Ындыглар общежитиелерге чурттаар-даа болза, аңаа чыл-чылы-биле турумчуваc ужурлуг.

Тыва чон суг көрбейн, эдээн азынма деп чиге-ле соглээн ийин. Районнуң болгаш республиканың удуртулгазы Саян далайга сылдап алгаш, дыка көвей кижилерни общежитиелерже тырый олурткулап каан. Көк-Чыраа, Алдыы-Шынаа суурларга кижилер амга чедир-даа чурттап орган болза, ажыгбас турган боор. Алдыы-Шынааны суг адаанче кире бээр дээш көжүрүп каапкаш, ооң орнунга ам дачалар тудуп турарга, оларга суг дегбес болганы ол бе?

Шагаан-Арыг хоорхүүскому АКМК-ның общежитиезинге чурттап орган кижилерни ам төндүр көжүрер дей берген. Капитал септелге соонда ол общежитие эвес, квартиралар апаар. Кончуг-ла шын шинтпир! **Ам туттунуп турар беш каът общежитиени эрте дээре общежитие эвес, чуртталга бажыңы кылдыр эде тударышче эдип алыр херек.**

Кижиниң назыны кыска болгай. Ооң хөй эвес-даа кезин общежитиеге арттиреррге. өөрүшкү эвээш боор. «Чурттаар оран-бажың — 2000» программага чаңгыс-даа общежитие кирбезин. Ол сес безин чоорту дылдомаавыстан читсин.

Кодур-оол ОЮН.
(«Шынның» корр.).

ХАРЫЛЗААНЫҢ ДУЗАЗЫ

Башкыларның август чөвүлел хуралдарынга уткуштур

Кыдыг-кызыгаар Бай-Тайга районда Бай-Тал ортумак школазында 26 чыл үзүктел чок химия башкылап ажылдап турар хоочун башкы Чылбак Ендановна Ооржактың дугайында авторнуң чагаазын номчукчуларга таныштырар-дыр бис.

Ортумак школа соонда бир чыл улуг пионер вожатыйлап ажылдааш, Чылбак башкы болур күзелин чедип алган. Кызылдың башкы институдун 1970 чылда дооскаш, химия, биология башкызы болуп, төрээн сууру Бай-Талга ажылдаарыбиле хуваалда ёзугаар чедип келген.

Баштайгы чылдарда дуржулга чок аныяк башкыга ажылдаары берге турган. Ол чылдарда химия эртемнериниң талазы-биле көргүзүг материалдары школага эвээш, химияның тускай дериттинген кабинеди чок турган. Аныяк башкы бергелерге ундаравайн, бодундан улуг дуржулгалыг кады ажылдап турган эш-өөрү башкылардан арга-сүмелерни ап, оларның кичээлдеринге олуржуп, химия талазы-биле тускай номнарны номчуп, методиктиг сеткүүлдерни ханызы-биле сайгарып, ажылдаарының чаа оруктарын дилеп келген.

Чаңгыс бо коллективке ажылдаандан бээр бо чылын 26 чыл болун турар. Бо школадан кайнаар-даа үнмээн. Бо үелериниң дургузунда Чылбак Ендановна районда эн-не дуржулгалыг химия башкыларының бирөөзи апарган. Ооң холу-биле районда эки дериттинген химия-биология кабинеди Бай-Тал школазында тургустунган. Ооң дериттингени онзагай; химия кичээлдеринге херек көргүзүг материалдары, химия эртемнериниң талазы-биле мерген сөстерни ханаларда чаразыр бижээш аскан, химиктиг элементилериниң бот-шынарын көргүскен схемалар, эртемденнериниң чурукта-ры, янзы-бүрү гербарийлерлиг альбомнар, тарып каан чечектер дээш, оон-даа өске көргүзүглер бар.

Үстүкү класстарга химия белгүмүн ол боду удуртур. Ол белгүмге тема бүрүзүнге өөреникчилер бот-ажылдарны башкының удуртулгазыбиле ажылдап, кылып турарлар. Башкыга дуза кылдыр конспектиин уруглар боттары ажылдап кылып бээрлер, ол үүлдү дараазында кичээлге ажыглаарга өөреникчилерге таарымчалыг болур.

Бай-Тал школазының, өөреникчилери районга чылдыг-на болуп эртип турар химия олимпиадаларынга эки түңнелдерни чедип ап келген. Чылбак Ендановнаның кызымак ажылының бир херечизи ол. Ол башкы чүгле химия башкылаарындан аңгыда, бодунуң эртемни өске эртемнер-биле быжыг харылзаалыг болурун чедип алган. Орус литература болгаш тыва дылдың сес-домааның байлак болурунга өөреникчилерин чаяктырып турар.

Районнуң улус өөредилге килдизи башкының ажылынче кичээнгейни салып, ажылдаарынга деткимчени көргүскен. Район хемчээлдиг химия кичээлдерин аныяк башкылар шингээдип алыр кылдыр Бай-Тал школазынта эрттирип келген. Чаа ажылдап чоруур аныяк башкылар дуржулгалыг башкының кичээлдеринге олурушкаш, эки үүлдерни көрүп, билип ап турары эки. Чылбак башкының эрттирген кичээл бүрүзү солун, ажыктыг болуп турар. Чаңгыс чижек. Суг дугайында темага кичээл эрттиргенин олурушкан аныяк химия башкылары бедик-биле үнелээннер. Баштай химия талазыбиле сугнуа бот-шынарын элээн каш химиктиг дуржулгаларга көргүскен, оон соонда тыва болгаш улуг орус чогаалчыларның суг дугайында үлегерлеп алган сөстерин болгаш мерген чугааларын тодаргайы-биле чугаалап, амыдыралчы чижектерге доктааган. Орус чонуң суг дугайында ырларын, тыва кижиларны өөреникчилер күүседип турганнар, ол-ла темага пластинкаларны ажыглаан.

Чылбак Ендановна адане-биле быжыг харылзаалыг. Уругларга өөлдек-өвилен, олары дээш кеззеде сагыш аарып чоруур, бодуун улусчу башкының суурнуң улуг, биче чону хүндүлээр. Бодунуң башкы ажылындан аңгыда ол суурда идепкейлиг хөй-ниитичи херээженнерниң бирээзи. Тайбың аттыг агитквартираның пропагандизи хүлээлгезин эки күүседип келген. Суурга болуп эртип турар массалыг хемчеглерге идепкейлиг киржир. Хол-биле ылган уран кылыглар болгаш аъш-чем делгелгелерин организастап, хөй-ниити ажылындан чыда калбас могаг билбес кижилерниң бирээзи болуп турар. Чылбак ооңум, чугаакыр, бөдүүн мөзу-будуштуг кижи. Ооң ажыл-ижиниң дугайында чылыг сөстерни районнуң улус өөредилге килдизиниң методизи Ольга Хомушку улуг чоргаарал-биле чугаалап олурду.

Чылбак Ендановна — дузалал ажыл-агыйын организастаар талазы-биле өскелерге үлегерин көргүзүп чоруур башыларның бирээзи. Черле ынчаш химия, биология башкызы кижи болганда, ногаа, чечен-чимис аймаан бодунуң ногаа шелүнге тарып олуртуп, бода малды, хаваннарны өстүре берген.

Башкыларның август чөвүлел хуралдарынга Чылбак Ендановна бодунуң дуржулгазындан чижектерни ап, тодаргай болгаш амыдыралчы илеткелдерни кылып турар. Хостуг шактарында ол боду спортка ынак болгаш, өөреникчилери-биле хол бембүү ойнаарынга улуг сонуургалдыт. Спорттуң бо бир хевирин чараш кылдыр ойнаар аргаларын өөреникчилеринге ламчыдып келген. Ол дөрт оолдарның иези. Өг-бүленің эргим алазы каш чыл бурунгаар айысыл-халапка таварышкаш амы-тынындан чарылган. Оолдарынга эриг баарлыг иениң эргелединнден аңгыда, ада кижинин хүлээлгезин күүседир бедик харыысалганы үүктеп эрткен. Оолдары күш-ажылга ынак, хүндүлээчел, биче сеткилдиг. Бай-Тал школазында чурумуут, эки өөреникчилер. Улуг оглу Аяс Бай-Тал ортумак школазын дооскаш, улаштыр Улан-Удэ хоорайда кедээ ажыл-агый институдунда өөренип турар, Аян ам 10-гу класска, Айдың 7-ги класска, өг-бүленің хеймери, аваның чассыгбайы Артыш 4-кү класска өөренир.

Чылбак Ендановна ам бо хүннерде бодунуң онгу классчылары-биле өөреникчилериң чайгы дыштанылгазын чеп болгаш ажыктыг эрттирер сорулга-биле, төрээн Тывазының девискээринден үнүп, Волгоград хоорайда ногаа ажыл-агыйлыг совхозтуң ажыл-ижинге дузалажыры-биле чорупкан. Барык ийи ай ажыг хуусаада өг-бүлезинде өскүс-чавыс оолдарын каапкаш, кандыг кижи ындыг ырак черже бар чыдар боор. Чылбак Ендановнаның ажыл-иш дээш кызымаа болгаш хамааты хүлээлгезинге бердингени ол болун турар.

Авазы чокта өг-бүленің ажылын үстүнде адааның оолдары бажыңын болгаш ажыл-агыйын аялеп, күш-ажылга ынак база бот-тускайдар ажылдап чаяктыгын калганнар.

Ажыл-ишчи, чонунга хүндүткелдиг, бөдүүн ие Чылбак Ендановнаның дугайында чугаалаксаан каш сөстерим бо ийин.

Чимис АДЫГ-ООЛ,
библиотекарь.

Хоочун коктуг

БОЙДУСКА ЧАРБЫЫРГА БОЛУР БЕ?

Янзы-бүрү хуралдарга-даа дыннаарга, солуннардан номчуурга, радиотелевидение дамчыдылгазында-даа «тараавыс багай, оът-сигеи эки үнмээн-не» дээрвис көвүдеди ышкаш, аа? Мен бодум тараачын-даа эвес мен. Ынчалза-даа улуг назылыг кижи болгаш, шаанда ада-өгбелериниң тараазын тарыжып, буга-сумун касчып, аът, шары бажы мунуп, сөөлзүреди бодум харын тараа тарыш, ону ажаан ап, суттарып-даа келдим.

Ам бодап көөрге, ол ынчангы тарааның дүжүдү магалыг чаагай тургандыр. Ооң кол чылдагааны, арат кижиниң кызымак, харыысалгалыг, билдилиг ажылында-дыр ийин ол. Ынчан хөй чер-даа аңдарбас болгай. Кур черлер хөй. Ооң уламында-ла боор, өгбелеривис тарылга шөлүн 4—5 чыл болгаш-ла солуур, азы дыштандырар түржүк чоп.

Чазын тарылга үези келирге-ле, аал-бөлүк, арбан улузу сүмележир турган чүве. Ийи, үш чыл улаштыр тараан черге чаппан үнер, ынчангаш дүжүт күдулаар, чемижи бичиилээр деп чугаалажып олурар. Бодап көөрге, олар дооскан эртем-билиг чок-даа болза, хөй чылдарда амыдыралдың кичээндириглерни дыка-ла өөренип, билип алган. Черни суттарары кайы хире хынамчалыг ийик. Ону аңдарарда, чажарда кичээнгейлиг шинчилеп көөр, үүгле үезинде кылдыр кеве бээрге, ам чажар, илиртээр.

Чайгы суттатты база дыка барымдаалаар, бир эвес тараа сывыныңадаккы сыптары саргара берген болза, дораан суттарар. Үүгле оон безин хөйну ыяк билир турган. Тарылга шөлүн шокарлай суттарар деп чүве турбаан. Үүгле шыпар. Ынчангаш изиг-халыын чайын дөрт-даа катап суттарар боор чүве.

Оон аңгыда кылын довурактыг, сай-даш чок, чиик черлерни шилип ап чордувус. Арбайны, чинге-тарааны, суланы кандыг черге тарыырын база ыяк сагыыр. Ам ындыг эвес-тир бис. Күчүлүг тракторлар тарып, аңдарып кааптар, сай-элезин-даа дивес. Үүгле план күүселдезн дээш ажылдаар үевис турду. Ам харын черни арендаторларга берип турарындан дүжүт чамдык черлерде шору.

Хөй шөлдү, ховуну «чара тыртып» алгаш баштайгы чылдарда харын шору дүжүтту ап келдивис. Чижээ, «Тиилелге» совхозка ындыг болду. Барыын-Хемчиктиң Шекпээр суурнуң кедээр талазында ховуларны көрээлиңер даан. Ам тараа-даа чок, оът-даа чок. Үүгле чаппан үнген. Кедизин бодавастым чылдагааны бо-дур. Ындыг шөлдер кайы-даа районда бар. Ам канчаарыл? Сигеи тарыыр херек. Эрткен чазын биске агроүлетүүр комплекизин эртемге үндезилеп хөгжүдер дугайында эртемпрактиктиг чөвүлел хурал база болган болгай. Тарылга шөлүнден аңгыда, одарларны база чемишчидер, аңаа сигеи тарыыр дээн болчук. Үүде-даа чок калган ындыг черлерни ам ажыглаар, сигеи үрезини тарыыр болза эки-дир.

«Сукпак» совхозтуң ховуу-шөлдериниң «көргүнчүүн» көрүнерем. База каан чылдарда довшу баштыг тараа үнер-дир, үүде-даа чок: мал чеминге-даа каттышпас, аңаа тараа-даа болбас. Черни шак мынчалдыр «хилиичектээрге» болур бе?

Ынчангаш ам бисте эртемденнер, специалистер-ле бар-дыр, кандыг-кандыг черлерге кандыг тарааны, мал чемни тарыырын шуут-ла район, совхоз аайы-биле тодарадыр. Чамдык районнарда тараа тарыырын дыка-ла кызырып каапкан. Тараа чокта канчаарыл? Суттаттыг черлерни чоп ажыглаар талазы-биле чүүү кылырыл? Үүгле ол черлерни бүгү негелде ёзугаар ажыглаза?

Бистиң республиканың кадыг-ширини агаар-бойдузунга тааржыр үрезиннеривис кайдал ам? Шаанда чоп тарылга шөлүнге черле чыткылап каар мажактан дараазында чылын аажок чаагай дүжүт үнер, күзүн ооң мажактан чинр ийик бис?

Мен бодаарымга, совхозтар директорлары, агрономнар боттарының тарылга шөлдерин черле кончуг хынамчалыг өөренип, шинчилеп көөр, ооң аргазын тодарадыр, ынчангаш тарыыр болза эки.

Донгак ШАКТАР.
Күш-ажылдың хоочуну.

Курстрахование

НЕМЕЛДЕ ПЕНСИЯНЫ КАМГАЛАДЫРЫ

Бистиң чазаавыс күш-ажыл хоочуннарының материалдыг байдалынче доктаамал сагыш салып келген. Оон-биле чергелештир хоорайның күрстрахование инспекциязы ажылчыннарга, албан-хаакчыларга немелде пенсияны эки тура-биле камгаладырын сүмелеп турар. Бо камгаладыышкын шуутла эки тураның күсели-биле кылдынар болгаш немелде пенсияны 10, 20, 30, 40 азы 50 рубльди шилип алырын ол боду шинтпирлээр. Ай санында төлээр дадывырның хемчээли камгаладыкчы кижиниң хар-назынындан, немелде пенсияның хемчээлиндeн хамааржыр болгаш тускай көрдүнген таблица ёзугаар тодараттынар.

Эр улус камгаладыышкын керээзин 25-тен 65 хар, а хөрээженнер 20-ден 60 хар чедир чарып болур. Чижээлээрге, 25 харлыг ажылчын азы албан-хаакчы кижи немелде пенсияны 50 рубльге чарып алган болза, ооң айда төлээр дадывыры—4 рубль 90 көпеек. Ынчангаш 40 чыл дургузунда (65 хар четкижеге) ажылдап турары бүдүүрүлгезиниң бухгалтериязын дамчыштыр ол 2352 рубльди шилчидер.

Бир эвес дадывырын төлээри бергедей бээр таварылгада немелде пенсияның хемчээлин эвээжедип азы өстүрүп-даа болурун камгаладыкчыга чөпшээрээн. Камгалаткан кижи күзээн-не үезинде, ында киирген акшазын ап болур. Үүгле 8 хуулу оон казыттырар. Чамдыкта дадывырны ай, а харындаа чыл чедир төлээри бергедей берип болур. Ындыг таварылгада ол өрени нерээ ёзугаар төлеп боор. Бир эвес чылдан ажыг үе иштинде дадывыр төлевес болза, ол керээ аңаа-ла сокаттына бээр. А алыр акшаны ол кижиге 8 хуулу казааш, эгидип бээр.

Роза ТАРЖАЙ.
Кызылдың Күрстрах инспекциязының организасмассалыг ажылдар талазы-биле улуг инспектору.

Специалист сүмелеп тур

Дыңнаары багай уругларны өөредири

Кижиниң кулаа бүгү-ле үүлдерни билип алырына дузалыг. Чугаа-домаанга кижи үүгле дыңнаашкын ачызында өөренир. Дыңнаарының хензиг-ле баксыраары уругның чугаазының сайзыраарынга шаптыктап, школага өөрениринге бергедээшкинни чедирер, ол ышкаш ооң салым-хуузунга багай уржуктарны таварыштырып болур.

Школа назылыг уругларның ада-иези уругларының багай өөредилгезин, бижиринин, номчуурунун чегейин, сан санап, бодалга бодап шылаваазын, башкының айтырыынга шын эвес харыы бээрин, азы харыылаарындан шуут ойталап турарын аразында бо-ла чугаалажы бээр. Ындыг уругларны чамдык таварылгада угаан четпес уруглар школазынче шилчиде бээри ховар эвес. Моон чылдагааны — уругнуң дыннаарының багайындан бооп турарын ада-иеннидаа, башкыларныңп-даа эскербээнинде. Ынчангаш уругнуң дыннаарын тускай эмчиге барып хынадыры эң чугула. Бо талазы-биле Кызыл хоорайның № 3 уруглар поликлиниказында 1989 чылдан эгелеп сурдологопед кабинели ажылдап турар. Ында сурдолог (кулак эмчизи), сурдопедагог биле логопед (чугаа тудуузун эдер болгаш дүлей уругларны өөредир, кижизидер тускай эртемниглер) ажылдап турар. Кулактың дыннаарын тускай аппараттар-биле хынааш, түңнелин бижип бээр. Бо кабинетке дыңнаары баксыраан уругларга тускай эмнээшкинниң болгаш башкылаашкынның дузазын чедирип, ол ышкаш дыңнаары багай уругларның кулаанга тааржыр аппараттарны шилип берип турар.

Бир чыл дээрге ындыг-ла ур эвес ве, ынчалза-даа бо ве дургузунда бис эвээш каш уругга улуг ачы-дузаны чедирдивис. Уругларның адап шыдавас үжүктерин шын адаар кылдыр өөредип каарга, школага өөренири оларга чиик болур, номчуру эки-жиниир, бижинри частырыг чок болур. Дыңнаары багай болганындан чугаазы тода эвес Таня деп бичии уруг-биле үргүлчү кичээлдеп турганывыстың түңнелинде, ол ам 3о чылын ниити школага өөренир аас-кежиктиг болду. База бир чижек Андрей дээр бичии оол ийи дакпыр четпестерлиг: дыңнаары багай болгаш психиктиг сайыралы чажыттарындан чыдып каап турар. Биске ол кичээл үеней үргүлчү кээп турганының түңнелинде, үжүктер адаары экижип, оондаа өске үүлдерни багай эвес шиңгээдип аптар апарган. Бо чылын ол угаанны четпес уруглар школазынга эвес, дыңнаары кошкак уругларны тускай школазынга өөренир.

Ада-иелерге сүмевис: бир эвес уругнуң дыннаарының баксыраанын эскерип кагыңарза, дораан хемчег ап, эрте дээре үстүнде адаанывыс кабинетке эккеп хынадырын чарлап, чалап тур бис. Дыңнаары баксыраан уругларга эмнээшкинни, кичээлдерни эрте дээре эгелей бээрге, түңнели черле эки болур.

Бистиң республикада школа назы четпээн дыңнаары багай болгаш үнү чок уруглар чамдык аалнелер уругларын ей-шаанда школаже эккээринче далашпас, хары 8-10 чеде бээрге суг эккээр. Ол шын эвес, чүге дээрге ол школага тос чылдың өөредилге программазын 16 харга чедир өөренип эрткен турар ужурлуг. Оон улаштыр өске хоорайларның өөредилге черлеринче өөредилгезин уламчылаары-биле чорудуп турар.

Ада-иелериң кичээнгейинге: школа назы чеде берген уругларны август айда (хүнүн солунга чарлаптар) баштай бистиң кабинетке эккеп хынадыры чугула. Дүлей уруглар школазынче шынзылганы база моон алыр.

Алевтина БАЗЫР-ТАРАА.
Сурдопедагог.

Чаштыкыда

● **БЕРЛИН.** Удавас болур ниити-герман соңгулдаларга бир демниг киржирибиле чурттуң чөен күштери коалицияны тургускан. «Чөен күштериң данзызы» деп адаан ол дугуржулганың адаанга 22 чөен партиялардың, организацияларның болгаш шимчээшкиннернин удуртукчулары ат салган. Оларның аразында демократтыг социализмниң партиязы, «чөен күштериң каттыжыышкыны», «гвоздика» дээр партия; «Барыын Германияның коммунистиг эвилели», социалистиг форум, «ногааннар» партиязы дээш оон-даа өске чөен үзелдиг партиялар бар.

Ол соңгулдаларга парламентинге бир төлээлекчи олудун алыр дизе, соңгукчуларның ниити бадылаашкынындан беш хууну алган турар үжүрлүг. Чөен күштер элээн хөй мандатты чедип алыры-биле боттарының күүнүн каттыштырган.

● **ДЕЛИ.** Индияның найысылалынга Москва метрополитени хевирлиг транспорт системазын тударының планын хоорай муниципалитеди үүлдүг деп көрген болгаш ону чугаалажып көөрү-биле хоорай тудуунун министерствозунче чоруткан.

Төлевиледи күрүнеин Ритес дээр компаниязы ажылдап кылган. Ооң тудуун күрүне болгаш хоорай бюджединден акшаландырар деп турар.

● **ТОКИО.** Японияның «ФП корпорейшн» дээр синтетиктиг резина бүдүрер улуг компаниязы аныяк ажылчыннарны болгаш специалистерни ажылга колдады хаара тудуп алыры-биле чылда 187 дыштаныр хүнну тургузар деп доктааткан. Фукуяма хоорайда турар ол улуг бүдүрүлгеде 1460 кижи ажылдап турар. Олар ам үш хүн ажылдааш, үш хүн дыштаныр, а дөрт хүн ажылдаан кижилер 4 хүн дыштаныр апаар. Ажыл хүну чапсар-биле кады 12 шак болур.

Компаниялың эзлери эзлчеглер солчушкунунга үнүп турар артык үсни кызыргаш, бүдүрүлге чорудулгазын үзүктел чок болдуруп, продукция бүдүрериниң хемчээлин доктаамал бедик деңнелге тургузары-биле ындыг хемчегни алган. Моон мурнунда ажылчыннар чылда 279 хүн ажылдап турган болза, ам 178 хүн ажылдаар.

● **ВАРШАВА.** Польшаның «Солидарность» дээр организациязының центрисчи болүктери реформаны дүргедедир база чурттуң президентизинге Л. Валенсаны соңгуурун чедип алыры-биле эрге-чагырга органнарындан негелдeни ажыы-биле тургузуп эгелээн.

«Солидарностуң» центрисчи болүктериниң удуртукчуларының бирээзи сенатор Я. Качиньский Варшавага парлалга конференциязын кылгаш, Польшаның президентизи В. Ярузельскийден албан-дужаалындан халажып үне бээрин ажыы-биле негээн.

(СЭТА).

Культура болгаш амыдырал

БИСТЕ ЧҮГЕ ЫНДЫГЫЛ?

КАА-ХЕМ РАЙОННУҢ УДУРТУКЧУЛАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Хөй чонну чыып, оларны хөгледир, сонуургадыр оюнтоглаа, концерт организастаары берге. Ол хемчеглер аваа келир чоннуң бот-идепкейинден, оларны организастап эрттирерлериң тывынгыр сагындырындан, баш удур белеткелден дорт хамааржыры билдингир.

Чүге-ле чүве ийик, өске районнарга бодаарга, бистиң райсида хөй-ниити ажылыңга идепкей чогуусс аажок. Республика төвүнден концерттер, шилер көргүзер артистери база чогаадыкчы интеллигенцияның өске-даа төлөөлерин — чогаалчыларны, чурукчуларны, композиторларны чалаары дыка берге. Бо талазы-биле каш катап херечи мен. Ындыг хемчеглер организастаарга көрүкчүлер, дыннакчылар эвээш келир. Чүге ындыгыл? Чамдыкта ону чоннуң национал составы-биле тайылбырлаар. Ынчалза-даа кол-ла чүве ында эвес, а бот-идепкейлиг, сонуургалдыг киржикчилер, удуртукчулар эвээш, ынчангаш ол хемчеглерни чамдыкта шуут эрттирбейн баарыныста деп, сөөлгү чылдарда бодум бүзүредим.

Ону бадыткаары-биле ырады-даа барбайн, бо чайгы чижектерни маказ киирейн. Районга часкы тарылга доозулгаада, оон чартык чыл төнгенде чамдык совхозтарывыска маевкалар, наадымнар болуп эрткиледи. Ол ажылдарга районуң культура, спорт ажылдакчылары бар-ла шаавыс-биле дузалажып турар бис. Бистиң соруулгавыс болза, шак ындыг байырлыг хуралдарга микрофон турары, концерттер, спортчу маргылдаалар ыяап-ла болуру. Бо чылын «Бүрен», «Кызыл тук» совхозтарга маевкалар шору эрткиледи, уран чүүл көргүзүглери, спортчу оюннардаа болду. Ында совхозтарның дiректорлары, партия, совет удуртукчулар чымыштыг иштиң кижилерин үнелээрин, оларның тура-соруун көдүрүп шыдаарын ийи чыл улаштыр көргүзүп келди. Аваа чыылган чон-даа чурумнуг болду. А «Совет Тыва» биле «Улуг Октябрь» совхозтарга наадым хөй чоннуг, бедик көдүрлүүшкүннүг эрти. Тиилекчи болган малчыннарны шаннап-мактады, эң-не шылгараанларны мунар аттар-биле шаннады. Хөй чон көрүп турда, шак ынчаар шаннаарга, ол кижиге өөрүнчүг, бүгү улуска үлегер-чижек ышкажыл. Ынчан социалистиг чарыш улам дээштиг болур. Бо ажылагыйлар байырлалда шайны, суксун аймаан, хымысты, эштти чыылганнарга садып турду. Оон аңгыда мөге салган, ат чарыштырган, шыдыраага, хол бөмбүүнге маргылдаалар болду. Бот-тывынгыр артистер чыылганнарга солун концерттерин бараалгаттылар. Эң ылангыя «Улуг Октябрь» совхозтуң чаа директору С. Байыр-оолдуң шак ындыг организакчы чоруун ажылыпчылер, чалатканнар-даа онзалап демдегледилер.

Үстүнде адааным бо дөрт ажыл-агыйның маевка, наадым эрттиргилээни хүннерде ол черлерге корум-чурум үрээн чаагыс-даа таварылга болбады. Ол дээрге ындыг байырлалдарны чоннуң хүндүлеп билириниң, ында удуртукчуларның организакчы ажылының бадыткалы-дыр.

Ийи-чаңгыс кижилериң мөзү чок чоруун, оларның корум-чурум үрээшкиниерин хөйүн күжү-биле, оларның идепкейи-биле базып чок кылыры эң-не идегелдиг арга ол.

А бисте «Бурунгаар», «Енисей» совхозтар шак ындыг маевка, наадым эрттирбээннер. Ынчангаш ук ажыл-агыйларда хөй чон хомудап арткан. Ол совхозтарда удуртукчулар, көдээ Советтер даргалары районга ат-сураглыг спортчулар, оон организакчылары-даа турган болза, ында ажылды эвилелдеп шыдавадылар. Ындыг чорук «Ленинчи орук», СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхозтарга база болду.

Шак ындыг ажыл чорударында Каа-Хем районнуң удуртукчулары сонуургал чок деп ажыы-биле чугаалаар апаар мен. Болуп эткилээн маевкаларга, наадымнарга районувустуң чаңгыс-даа удуртукчузу барып киришпээн, чыылганнарга байыр чедирбээн, сорулгаларны чугаалаваан, сүмелешпээн. Чамдык удуртукчу эштер харын «хөй чон чыылган черлерге корум-чурум үрээшкини боон болур» деп есиктиг болганнар. Оон-на ужун харын чамдык ажылагыйларга ындыг хемчеглерни эрттирбээни чажыт эвес. Оон чижээ, бо чылын район төвү — Сарыг-Сеп суурга наадым эртпеди. А моон мурнунда болуп турду.

Республиканың оске районнарында ышкаш, бисте мурнакчылар чок болганы ол бе азы малчыннарывыс ындыг байырлал көөр эргези чок, ниити багай ажылдааны ол бе. Чаагыс хүн малчыннар чыыпкаш, оларга суксун, аъш-чем организастап шыдавас болганывыс ол бе? Алдан дөрт эвес-даа болза, 32 мөгени тыспас бис бе? Суг-Бажында, Бүрен-Хемде, Кундустугда чарыштырар аттар тывылбаан бе? Мурнунда республика маргылдааларында безин бистиң райсидан чарыш аттары киржип турган.

Бистиң Каа-Хем районнуң удуртулгазы чоннуң күзелин, оон сонуургалын көдүрер, деткиир ажылды утпайн, ажыл-ишче, корум-чурумну быыкыглаарыныче оларны эвилелдээр ужурлуг. Удуртукчу дээрге чон дээш ажылдап чоруур кижи-дир. Чондан кажан-даа хоорлуп болбас.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

Каа-Хем райкүүскомнуң культура киллизиниң эргелекчизи.

ХОМУС ЫРЛАП ТУР

Чүвениң ужуру мындыг болган чүве бо. «Шын» солунга (1956 ч. октябрь 7-де) В. Очурнуң «Тываның национал культуразының чамдык айтырыглары» деп чүүлү үнген. Ында тыва улустуң оюн-тоглаазын (ча адарын, буга-шыдыраа ойнаарын), хөгжүм херекселдерин (игил, бызаанчы, чадаган болгаш хомустар дугайын), национал угулзалыг эт-сеп аймаан уттундуруп турар деп бижээн. Оон ыңай, чурумалдыг уран чүүлдүң (даштан, ыяштан чүве чонарын, чес, хола, мөңгүнден кааскалгалар кылырының) мастерскаязын тургусса чогуур деп саналдаан.

Ол-ла чылын мээн «Шын» солунга (1956 ч. декабрь 7-де) В. Очурнуң бодалдарын болгаш солунуң редакциязының ол айтырыг талазы-биле бодалдарын чугаалаарын дилээнин барымдаалап, «Амыдыралдың чамдык айтырыглары» деп чүүлүм үнген (ынчан солунга чүгле бо ийи чүүл-даа эвес, өске-даа авторлар чагааны бижип турган). Ол чүүлде тыва ус-шеверлериң — чазаан, шуткаан чүвелерин, хөгжүм херекселдерин, эт-сеп, аяк-сава аймаан кылып бүдүрбейн турар, чок-тур деп чугаалап турар.

Оон ыңай, кажык адарын, баг кагарын база эде сайзырадыр деп бодалын илереткен. Шоор болгаш бызаанчы, черле өске-даа хөгжүм херекселдери чүгле театрга эвес, бүгү чонга херек деп чугаалаан мен. Ынчан тыва хеп аймаа шуут уттундурган турган. Ол хептер аймаандан аянныг, таарымчалыг чүве чок бе деп база айтыргаш, бар деп бадытказаа, ол хептерни улам чараш, таарымчалыг, шынарлыг кылза чогуур, оларны чаа материалдардан кылып болур деп сүмелээн. Негей тоннар-даа кадарчыларга херек апаар деп айыткан. Тыва аъш-чем дугайын база элээн чугаалап каан чүве. Оларны бүдүргеш, столоваларга, садыгларга садар болза эки деп күзелди илереткен.

Бо-ла бүгү бижээн чүүлдер амгы үеде боттанып-даа турар болгаш оларның дугайында ам-даа сорулгалар туруп турар.

Үстүнде В. Очур-биле мээн чүүлдеривиске удур С. Тока «Тываның национал культуразының чамдык «камгалакчыларынга» тайылбыр» деп чүүл бижээн («Шын», 1957 ч. май эгезинде солундан кезип алган чүүлде хүнүн демдеглеп албаан-болдум — май 7, 8-те № 91 хире). Ол «Тайылбырда» (чүүллүң адын кызыра адаан) мынчап бижээн: «Ынчаарга ол дугайын дискуссиялыг (маргылдаалыг) айтырыг кылдыр көдүргениниң херээ бичи-даа чок», тыва хеп кедерин, хылдыг хөгжүм херекселдерин эдилээрин, национал оюнларны ажыглаарын база аъш-чемни канчаар белеткен чинрин хоруудаар, ону кызып-кызыгаарлаар дээн хөөн кымда-даа чок, бо талазы-биле кандыг-даа доктаал, шиитпир хүлээп алдынмаан болгаш ыңдыг ужур-даа чок».

Ынчаарга бо бүгүнү хөгжүдүп-сайзырадыр, аайлап баштаар деп шиитпир, доктаал-даа хүлээп алдынмаан турган, ону дыңпаваан мен.

Бистиң чүүлдеривисте амыдырал-чуртталганың «чамдык айтырыглары» деп каан турбуже, тыва культураның чедиишкиннерин көрбейн турар деп буруудаткан. Оон ыңай, «камгалакчылары» деп сөстү кавычкалап каан, тыва культура дээш, «ыглаар чыгыы болуп турар», черле ынчангаш бисти арай-ла дорамчылаар аян-биле бижээн. Оон ыңай, «Тываның араттарының бурунгаар деп-шилгезинге идиг болурундан туржук, харын дужамык болур чамдык чүүлдерни камгалап мактап турар...» деп каан бодал бар. «Ийиги чергенин айтырыгларынче хандыгын турарлар-дыр» деп бисти буруудаткан.

С. Токаның чүүлүндеи дараазында үзүндүлер авторнуң кол бодалдарын илередип турар: «В. Очур-биле С. Шулуу «Национал культура» дээр сөс-биле өскелеттиниң алгаш, иниитилел хөгжүлдезиниң шагда-ла амыдыралдан ап октапкан чүүлдерни — кажык адарын, тевектээрин, «буга» ийнкне азы «ыт» ыыдыраа, кулузун азы демир хомус оюнларын болгаш оон-даа өске ол ышкаш чүүлдерни камгалап, оларны боттарыныңа бижээн чүүлдеринге онзалап шыйып, «национал культура ат-ла болду» дижип хомудап турарын кижи канчан кайгавас боор...». «Тываларның шаанда быдаргай, көшкүн чорааш ойнап чорааны «буга» азы «ыт» ыыдыраа, кажык адары, тевектээри, хомус болгаш оон-даа өске чүүлдерни төөгү кызып үндүрген, араттар боттары-ла уттуп каапкан...».

Чүүлде тыва өгүү база бактап турар. Черле ол үеде ыңдыг турган — «ыштыг самдар өглер» дээш-ле баар. Ындыг чогаалдар ам-даа бар. Өг бактаар бодал та кайыш тывылган чүве?

Бистиң бижээн чүүлдеривисте чаа амыдыралдың элементилерин — бажыннарны, демир орунларны, өске-даа дериглерин — эрги чүвелер-биле солуур деп бодал кирбээн. Ынчалза-даа чогаалчы ындыг бодалды биске чыпшыр тудуп турар янзы-биле бижээн.

Кижи бодаарга, тыва улустуң чаңчылдары, материалдыг болгаш сагыш-сеткил культуразы чүс-чүс чылдар дургузунда боттанып, хөгжүп келген, үениң шылгалдазын эрткен. Оон ыңай, оларны үнелээрде черле кижи төрелгетеннің үнелиг чүүлдеринге хамаарыштыр база көөр алаар.

Бо чүүлдү ол үеде партия обкомунуң бирги секретары С. Тока, ындыг улуг эрге-дужаалдыг кижи безин тыва улустуң амыдыралында, культуразында чамдык чугула чүүлдерни ынчаар билип турган-дыр деп көргүзер сорулга-биле бижидим. Ындыг үзелдиг удуртур ажылдакчылар база тургулаан. Чижээлээрге, С. Токаның чүүлүнге хамаарыштыр мени Тыва ДЛТЭШИ-ниң директору Н. А. Сердобов элээн сыскырган. Партия ажылдакчызы чораан С. М. Ортун-оол меңээ база-ла хомус багай, культур чок чүве деп чемелеп олурган.

Амгы үеде тыва культура хөгжүп сайзырап турар. Ында хөй-хөй чаа чүүлдер, шынарлар немешкен. Бо ажыкчарлыг чоруктуң, демократилиңың эде тургустунуушкунуң үезинде тываларның чаңчыл өзулалдарын, улусчу педагогиказын, оюн-тоглаазын, эт-севин, хеп-сынын, аъш-чемин катап хөгжүдүп, диргизип турар. Ол тываларның амыдыралын, культуразын улам байыдар ужурлуг деп бодаар мен.

С. Токаның үстүнде бижээн чүүлүнге хамаарыштыр чүгле мону чугаалаар деп бодаан мен: Хомус ырлап тур!

Шулуу САТ.

ТДЛТЭШИ-ниң эртем ажылдакчызы.

КАЗАХ ССР. Сонгу-Казахстан области Зыряновск дээр коргулчуң комбинадының администрациязы, профэвилел комитеди дагжыларының кадыын экижидеринге хөй акша-хөрөнгини үндүрүп берип турар. Ол черде аржаан суглар хой. Родон аржаанныг черде санаторий-профилакторийни туткан. Аваа бо чылдың эгезинден бээр муң ажыг кижи кадыын экижидип алгаш келген.

Пеш, чойган, шиви аразында турар бо санаторийге бир удаа дыштанган кижилер чыл дургузунда кадыым баксырады, аарый бердим деп эмчилерге келбес болганы специалистер эскерип турар апарган. Ынчангаш аарывайн турар-даа кижилерни комбинаттың күселиби-ле маңаа дыштандырып турар.

ЧУРУКТА: санаторийниң турар чери.

СЭТА-ның фотозу.

ШӨЛЭЭ — ЧЫЛДА ЧАҢГЫС ДЫШТАНЫЛГА

«Азаска» барып дыштаныр путёвка аптар боор мен дээн кордал-биле августа шөлээлээр турганымны солуп, июньда шөлээ бээрин дилеп, өргүүделимни шеле каапкан мен. Ынанганыңа бажың ыт чизин, ыңгыржактың бажың өрт чизин дээн ышкаш, хонук дургузунда-ла путёвкалар сайгартыңа берген болган. Куруг калган мен. Ам канчаар, «чудуруун чудук адаанче суккан эвес» дээш, каш хүн бажыңым чугайлап, септеп, доозулаар черлерин доозулап кааш, өг-бүлем-биле аржааннап чоруптум. Кайнаар?

Улуг-Хем районнуң девискээринде турар Кара-Суг аржаанын бодап, эш-өөр элзедип аар кузел-биле Чөөн-Хемчиктиң Хөндергейже айның чаазында, хүннүң экизинде аъттанып-кан бис. Үш чыл бурунгаар ол аржаанга эш-өөрлүг дыштаптан боорган башка, ынаар-мынаар курорттап, аржааннап-даа чорбаан кижи мен. Кара-Сугга ынчан бир дугаар дыштанып турувуста, чамдык дүнелерде мотоциклдиг, эзирни, элээри-даа билдинмес кижилер майгын буза бастырып каа дег кынныр кээр боор чораан деп сезиниивиссе-даа, оруувус ынаар улаанывыс ол.

Чеде бергеш, «Кара-Суг аржаанында демир, мөңгүн суу тывылган деп чугаа дыннадывыс. Оон орнунга черчурттуң бурунгу аржаанынды-дыр, Калбак-Хая бараалынар» — дээш, дедир тепкен бис. Төрүттүнгеш, өскен черим-даа болза, мынча назыда ынаар ис базып көрбээн мен. «Оруу берге турган чер. Ам амыр. Совхоз улузу чыл бүрүде бичиилеп аштап келзе-келзе, тайга белинде аржаанга чедир чадаг кылаштаар чер эвээжээн» — диштилер.

Аржааннаарынга херек бүгү чүвени тыптынып, догерингеш хаптывыс. Өвүр кожуун баар улуг орунтап тутсуп орда, чазаглыг болгаш хала-даа чок. Улуг-Хөндергейниң каас-чараш бойдузу, чайлагларда аалдар оруктуң ийи талазы-биле шокарадайның эртип-ле чор. Сет-килге сергенчин дегет. Хенертен машинаның чоруу оожумнаан соонда, чазаглыг оруктан үнүп, тайга эзимиче кирипти. Эжен-не бо! Удатпаанда өрт чаян, хөөкара ыяштыг эзимге келдивис. Хараадаңчыын! Хайыраан пештерни! Узун, сулагай дыттар аржаан баар орукту дуй ушкулааш, чорук улузунга доора чудук болу берген. Балды, хираз, демир-хүүрек ап алган болгаш, удур аштап чораш, кылаштаар оруувусту дыка кызырган бис.

Кат сыптары, тоорук-туг пештер дээш тайганын. Байлак бойдузун өрт дыка-ла хоозуратка-ан чорду. Төрээн черивисти камнавас, кадагалавас, нечериивиске иштивистен хүндүткел чок, доңгун сеткилвис херечизи ол-дур. Кижи от-биле оваарымчалыг болган болза, ындыг халап кайын болур.

Кижинин, мээ-медерелдиг, угаан-сарыылдыг кижиниң үүлгединнге онаашкан таңды өртпеи оюлганнарын өөт-сигеннин чаагай үнүжү-биле чаныгып алган. Тайга чер черле ындыг. Кара булут кээр-ле, чаъс-чайының тө саарыпкан баар. Оон ужун аржаан девискээринде, бурунгу Чиңгирлээннин ол-бо чүүче аржаанчыларның майгын хап турар тейжигежинин дескизинге чайгы верандалар кылып, күш-ажылдың мурнакчыларын, малчыннарны, тараажыларны кезек-кезектеп аваа дыштандырар хемчегни суурда хөрөөженнер чөвүлели баштады ап чорудар дээш эге базымны кыла бергенин детквес арга чок. Аваа өреге бүрүзү киржир болза эки. Тайгада өөт-сиген чаагай үнген болганда, ону совхоз удуртукчулары херекке ап, ынаар сигенчилерден чүге үндүрүп болбазыл? Хол кадыыры-биле кескен сигенни машина орууче чедирип болур арга бар-дыр. Таңды кежиин халас ытпас дизе, бар арганы чеп ажыглаза!

Чоннуң кадыкшылын быыкыглаар албан черлериниң саны республикада дыка эвээш. Ынчангаш каш-ла санныг нурорттар, ат-сураглыг аржааннар дыштанып-саан кижи бүрүзүнүң күзелин хандырып шыдавас. Ылангыя хоорай кижизи чылда чаагыс алыр шөлээзин бодунга ажыктыг эрттирерин бодаар. Ынчангаш кадыкшылын быыкыглап, чөптүг дыштанып алыр дизе, болдунар арганы ажыглааны дээре хире.

Калбак-Хая — каас-чараш тайга черде турар, бурунгуларывыстың кадыкшылын быыктырып, дыштанып чорааны ыдык аржаан. Шолаам чартынын аваа эрттиргенимге хомудавас мен.

Валентина САТ.

Кызыл хоорай.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

АВГУСТ 8

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Ференц Лист». Уран-чечен фильм. 3-ку серизы. 9.45 «Сес». Литературлуг уран-чечен программа. 11.45 Мультфильм. 12.30 «Теле-ЭКО». Журнал. 12.30—13.10 «Ye». 16.15 Уругларга фильм. «Келир үеним аалчызы». 3-ку серизы. 17.20 Хөгжүм эртинези. С. Рахманинов. Концерт. 18.00 «Политиктиг чугаалар. 18.30 «Ye». 19.00 «Беш чүс хүннүң биразы». 19.45 «Ференц Лист». Уран-чечен фильм. 2-ги серизы. 21.00 «Ye». 21.30 Коллаж. 21.35 «Юрий Гуляев дугайында чугаалар». 22.50 «Кижи болгаш хоойлу». Эрге-хоойлу видеоканалы. 00.05—00.30 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.45 Барымдаалыг фильмнер. 9.15 Фильм-концерт. «Диспей болгаш клоун». 10.00 «Будильниктиң» арынарындан. Уругларга дамчыдылга. 10.30 «Найыралдың хороводунда». 11.20—12.30 «Частың оң чеди шинчизи». 2-ги серизы. 17.00 Г. Малер. Симфония № 6. 18.30 «Ye».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва черде». Программада: «Август 12— Тудугжулар хүнү». «Улус депутадының шидирн». «Хөрөөженнер чөвүледдери болгаш будүүлге». Медээлер. 19.35 Медээлер. 19.40 Чөөлаалдар.

МОСКВАДАН

19.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.00 «Вертикаль». Барымдаалыг фильм. 20.30 Аныяк эстрада ыраажыларының 5 бүгү-делегей фестивалы. Төнчүзү. 23.00—00.55 Бут бомбуу. ССРЭ маргылдаазы. «Спартак»—«Шахтёр».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 «Зона. азы База катап Ассеевтиң идеазының дугайында». 19.45—20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Даараныкчыларны, өөренникчилээр даараныкчыларны, столоваяга аяк-сава арыглакчыларын, шеверлекчи эр, хөрөөженнер тудугжуларны, механикти Кызылдың даараныылга фабриказы ажылче чалап турар.

Фабриканың адрези: Кызыл хоорай, Горная кудумчузу, бажың № 104, телефону 4-17-42.

Стандартизацияның болгаш метрологияның Тывада төвү инженерлерни, техниктерни, кадрлар киллизиниң инспекторун, УАЗ-469 автомашинаны башкарар чолаачыны ажылче чалап тур.

Стандартизация болгаш метрология төвүнүң адрези: Кызыл хоорай, Горная кудумчузу, бажың № 1, телефону 2-23-15.

Кадыкшылга төвүнге доктаамал ажылдаар аштакчы, машинакчы-секретарь негеттинип турар. **Кадыкшылга төвүнүң адрези:** Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 10, телефону 2-23-87.

Кызылдың эмчи училищезинге вахтёрлар, ажыл-агый эргелекчизи, бот-тывынгыр уран чүүл удуртукчузу, хеп эргелекчизи негеттинип турар.

Училищениң адрези: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, бажың 2 «а», кадрлар киллизи, телефону 2-41-19.

Бай-Хаактың музыка школазынга пианист башкы, Хову-Аксының — аккордеонист, Межегейниң — баянист, ыр башкызы, пианист, хөгжүм теориязының башкызы негеттинип турар. Ажылдаар күзелдиглерге чурттаар бажыңнарны бээр.

Ажылдаар күзелдиглер дараазында адрести ёзугаар келир: Бай-Хаак суур, культура киллизи, телефоннары 2-14-40, 2-14-45.

Барыын-Хемчиктиң төп район эмнелгезинге кол эмчи негеттинип турар. Аваа ажылдаар күзелдиг эмчилер **Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозунга болгаш Барыын-Хемчик райкүүскомга келир.**

Кызылдың даараныылга фабриказының Хову-Аксында болгаш Ак-Довуракта салбырларынга ажылдаар даараныкчыларны, өөренникчи даараныкчыларны чалап тур.

Ажылдаар күзелдиглер **Ак-Довурак хоорайның Чкалов кудумчузунда № 7 бажыңга, Хову-Аксының даараныылга цегинге келир.**

Кызыл хоорайда чурттап турар он класс дооскан оолдар болгаш уругларны аъш-чем магазиннеринге контролер-кассир боон ажылдаар курстарга өөрениринче **Кызылдың аъш-чем бараанныларының садыы чалап тур.** Өөренир хуусаазы 6 ай, ай санында 53 рубльдин стипендиязын бээр. Документилерни бо чылдың август 10-да сентябрь 1-ге чедир хүлээп алыр.

Бистиң адрезивис: Октябрьская кудумчузу 29. Телефон № 3-23-11.

Кызылда ДОСААФ-тың каттышкан техниктиг школазы секретарь-машинакчылар болгаш «ВС» категорияның чолаачыларының курстарының ажыттынар деп турарын чарлап тур. Секретарь-машинакчылар курузу август 16-да кичээлдеп эгелээр. Өөредилге дээш 233 рубль төлээр. Чолаачылар курузу сентябрь 1-де кичээлдеп эгелээр.

Оон аңгыда «Д», «Е» категорияларның мергежил белдилер курстарынга кижилер хүлээп алыры үргүлчүлеп турар.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу 49. Телефон № 2-25-28.

Улуг-Хем районда Булун-Терек суурның Степная кудумчузунда чурттап турар Николай Монгушевич Сос-кур-оол, мен документилеримни чидирдим. Ол документилерни тыпкан көрген хамаатылар менээ дыннадырын улуу-биле диледим. Менээ мындыг буянныг дузаны көргүзер эш-өөрге материалдыг болгаш моральдыг өөрүп четтириишкиними баш буруңгаар чарладым.

КИНО

Август 8-те

«НАЙЫРАЛ»: «Красное золото» (Испания—Мексика) (он алды харга чедир) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20 (кинопанорама) 19.30 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Свободные, вооруженные, опасные» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Новый киносборник» 9.00, 12.00, «Клад на дне озера» 10.20, 13.20, «Поющая раковина» 15.00, 17.40, 20.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Бриллиантовая рука» 13.40, 17.40, «Иван Васильевич меняет профессию» 15.40, 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Колония Ланфиер» (СССР — ЧССР) 14.30 16.20 18.10 20.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Преступление Антуана» (Франция) (он алды харга чедир) 14.00, 17.30 шактарда. «Короткий фильм о любви» (Польша) 15.50, 19.20 шактарда.

(Солуннуң дараазында номери август 10-да үнер.).

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Киллистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25, идеология — 3-34-57; ◆ совет туругуут — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агропромпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киллизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректордар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41, ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер

Хемчээли 2 парлалга ямазы

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының керектериниң галазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 463.